

Person- historisk tidskrift



Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1997 Årgång 93 • Häfte 1

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör, fil.dr Gunnar Åselius, Försvarshögskolan, SI/MHA, Box 27805, 115 93 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är 100:- per år, + porto (20:-), och betalas via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda genom utsändandet av årets första häfte. Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren, arkivarie Lena Ånimmer, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm. Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: riksarkivarie Erik Norberg (samfundets ordförande), professor Göran Dahlbäck samt redaktören.

Manuskript sänds till redaktören. De bör inlämnas i två exemplar, maskinskrivna, med bred marginal och dubbelt radavstånd, text för sig och noter för sig. Artiklar och översikter mottages tacksamt på diskett, varvid använt ordbehandlingsprogram och filnamn anges.

Författare till artiklar och översikter får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag varit infört.

Författare till bidrag i PHT får själva stå för kostnaderna vid ändringar mot manuskriptet.

Ludvig Peyron – en svensk europé

Av Evabritta Wallberg

Ludvig Peyron föddes i Stockholm 1766 ”av föräldrar i medelståndet utan förmögenhet”. Fadern, Barthélemy Toussant Peyron, som dog två månader efter sonens födelse, hade 1740 på Fredrik I:s begäran kommit till Sverige från Frankrike för att starta ett sidenväveri. I Stockholm hade han 1745 gift sig med Angelique Charlotte Denise Bourgoïn, dotter till en musiklärare och även hon från Frankrike.¹

Med hjälp av sitt blygsamma arv köpte Ludvig Peyron, 12 år gammal, 1778, en fänriksbeställning vid Jämtlands regemente. 1786 blev han kapten vid Änkedrottningens regemente. En märklig 30-årig militär karriär hade inletts.

Ludvig Peyron har skildrat sitt växlingsrika liv i sina ”Souvenirs et Memoirs”, som han skrev huvudsakligen på franska.² Främst är det hans resor och utländska kommenderingar som har dokumenterats. Det är resor i tjänsten, privata resor och resor som han som krigsfånge tvingades göra.

Minnena omfattar tiden 1792–1798, 1809–1810, januari 1812– maj 1813 och Stralsunds belägring 1807. Därtill kommer ett par sena reseskildringar från privata resor till Paris 1825 och 1827 och en resa i Sverige 1831. Det blev totalt 11 böcker. Ludvig Peyron var en god iakttagare med stort intresse för människor. Han njuter av naturen, besöker kända minnesmärken, slott och kyrkor. Han knyter kontakter, deltar i societetslivet och kulturlivet på de platser han besöker. Allt beskriver han detaljerat och kunnigt. Minnesanteckningarna ansluter sig väl till den rika skatt av memoarer och dagböcker som är så kännetecknande för det gustavianska kulturlivet i Sverige. Kungligheter, liksom adelsmän och andra högt uppsatta personer förde gärna dagbok och nedtecknade sina minnen.³ Åtskilliga ur kretsen kring Gustaf III, den krets som även Ludvig Peyron tillhörde om än i periferin, skrev dagbok eller förde dagboksliknande anteckningar. Så

¹ Om Ludvig Peyrons föräldrar se G Elgenstierna, *Svenska adelns ättartavlor*, del V, 1930, s 259, De Pejron.

² Ludvig Bartholomé Peyrons arkiv, vol 1-9. Arkivet skänktes till Krigsarkivet 1886 av generalmajor G O Peyron. Se Krigsarkivets årsberättelse 1886 och skrivelse 15/12 1885 från Rutger Wijkander till Krigsarkivet, ink 27/1 1886 nr 2. Volym 3 i memoarsviten är en avskrift. Originalen förvaras i Armfeltiska arkivet i Finska riksarkivet. I Armfeltiska arkivet finns också ett 100-tal brev till Ludvig Peyron från G M Armfelt och hans hustru. Breven tycks Ludvig Peyron ha använt som underlag till memoarerna. Se anteckningar till breven i Armfeltiska arkivet. Ludvig Peyron bestämde testamentariskt att volym tre av hans memoarer liksom breven från familjen Armfelt från samma tid skulle överlämnas till familjen Armfelt vid hans död, eftersom innehållet i så hög grad var förknippat med Hedvig och Gustaf Mauritz Armfelt.

³ *Ny Illustrerad svensk litteraturhistoria* del 2, s 547, 1956.

Evabritta Wallberg, f 1936, fil.lic. historia, arkivråd, Krigsarkivet. Hennes produktion har en militärhistorisk och arkivvetenskaplig inriktning.

skrev t ex vännen Gustaf Mauritz Armfelt tidvis dagbok. Johan Albert Ehrenström förde anteckningar liksom Georg Carl von Döbeln. Karl XIII:s gemål, Hedvig Elisabeth Charlotta liksom Märta Helena Reenstierna och Axel von Fersen är andra samtida dagboksförfattare. Ludvig Peyron figurerar i dessa dagböcker och minnesanteckningar.

Ludvig Peyron skrev också en kortare resumé över sitt liv som han kallade "Biographie". Till grund för framställningen hade han sina "memoirs" och vissa officiella handlingar som hade fogats till memoarerna.⁴ När och varför Ludvig Peyron skrev denna "Biographie" är osäkert. Den kan ses som en försvarsskrift mot de anklagelser som kom att riktas mot honom och som ledde till att han i förtid begärde avsked ur armén. Tillkomsten kan också hänga samman med Krigsvetenskapsakademiens begäran av ledamöterna i november 1811 att insända en förseglad levnadsbeskrivning och en oförseglad meritförteckning. Biografen kan ha legat till grund för en sådan levnadsbeskrivning. Den omfattande nekrolog som infördes i Krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift i anslutning till hans död kan tyda på detta.⁵

Ludvig Peyrons minnesanteckningar har använts i bl a biografier över hans stora samtida Carl XIV Johan, Gustaf Mauritz Armfelt och Georg Carl von Döbeln.

Min uppsats om Ludvig Peyron utgår från biografen och har på vissa punkter kompletterats med memoarerna. För avsnittet om Stralsunds belägring 1807 har de särskilda anteckningarna om Stralsunds belägring "Egen journal" utnyttjats.⁶

Kriget 1788–1790

När kriget mellan Ryssland och Sverige bröt ut 1788, överfördes Änkedrottningens regemente till Sveaborg. Ludvig Peyron stod på kungens sida mot de uppriska Anjalamännen. Som tack för sin lojalitet blev han vid krigsslutet utsedd till "sekundchef" vid Andra Gardesregementet, det regemente som Gustaf III satte upp för sin egen säkerhet. Chef för regementet blev kungens gunstling, Gustaf Mauritz Armfelt. Vid regementet tjänstgjorde också majoren Per Brändström. Starka vänskapsband knöts mellan de tre kungatrogna officerarna. Vänskapen skulle få stor betydelse under de svåra år för dem alla som följde på Gustaf III: s död.

Ut i Europa

Efter mordet på Gustaf III tvingades Peyron liksom sin chef Armfelt av förmyndarregeringen att lämna Stockholm. Han placerades i en underordnad majorsbefattning i Stralsund. Av ekonomiska skäl begärde han 1793 utrikespermission för att söka sin lycka ute i Europa. Tillsammans med regementskamraten Per Brändström sökte han sig till den förenade armén under kungen av Preussen, Fredrik Wilhelm. Förmyndarregeringen hindrade emellertid svenska officerare från att bli antagna vid främmande arméer. Detta tvingade de två vännerna att re-

⁴ L Peyrons arkiv, vol 1, KrA.

⁵ Krigsvetenskapsakademien. Protokoll 27/11 1811, KrVA arkiv, KrA. S Waller, *G C von Döbeln, Studier i Sveriges Militära och politiska historia 1808-1813*, 1947, excurs 1. Cirkuläret se G C von Döbelns arkiv, vol 5, KrA.

⁶ L Peyrons arkiv, Memoarerna vol 2, s 36, del 3, s 4.

sa vidare ut i Europa. Man for genom Tyskland och Schweiz till Italien och anlände till Neapel i mitten av december 1793. Där sökte man upp Gustaf Mauritz Armfelt, som av förmyndarregeringen mot sin vilja hade förordnats till svensk minister i Italien och slagit sig ner i Neapel.

Peyron hade brevväxlat med Armfelt alltsedan man skilts i Stockholm. Han och Per Brändström mottogs med öppna armar av Armfelt, hans familj och vänner.⁷

I Sverige hade en sammansvärjning avslöjats mot regenten, hertig Karl, Gustaf IV Adolfs förmyndare, och flera arresteringar för högförräderi följde. Armfelt ansågs vara en av upphovsmännen. Även Peyron och Brändström misstänktes för medverkan i sammansvärjningen. De ströks båda ur rullorna och förbjöds att återvända till Sverige.⁸

Det må vara hur som helst med skuldfrågan. Armfelt efterspanades och måste fly från Neapel. Peyron berättar: ”Baron Armfelt nödgades för att undgå mordiska anläggningar fly ifrån Neapel, vid vilket tillfälle major Brändström som den tillgivna vän, biträdde honom. Jag åter bevisade honom min tillgivenhet därigenom att jag åtog mig beledsaga grevinnan Armfelt med dess små barn ifrån Italien till Lifland, där hennes mor grevinnan De La Gardie uppehöll sig.” Avskedet från hustrun och de små barnen var mycket smärtsamt för Armfelt.⁹ Den strapatsrika färden via Rom, Florens, Venedig och Wien skildras utförligt av Peyron.¹⁰

I Reval mottog Peyron hertigen-regentens beslut ”att vara skild från min tjänst i Sverige samt ett förbud att återvända till fäderneslandet”.¹¹

Gustaf Mauritz Armfelt fick genom ingripande från kejsarinnan Katarina II en fristad i den lilla staden Kaluga 16 mil söder om Moskva. Han som hade hoppats på att få bosätta sig i S:t Petersburg såg Kaluga närmast som en förvisning.

I oktober 1794 tilläts Hedvig Armfelt av kejsarinnan att förena sig med sin man. Ludvig Peyron blev även denna gång hennes resällskap och beskyddare.

I början av december anlände man till Kaluga. Peyron kom inte att återvända till Sverige förrän 1797 och då tillsammans med grevinnan Armfelt. Gustaf IV Adolf hade då bestigit tronen och hemkallade Peyron. ”Återresan skedde i början av år 1797 och hade jag min första audience i lägret å Ladugårdsgärde i juni månad”.

Under tiden i Ryssland tjänstgjorde Peyron en kortare tid vid ryska arméns generalstab i S:t Petersburg ”där jag hade tillfälle att lära känna den märkvärdiga Chatarina II och noga bli bekant med dess favorit Platon Souboff.” Han var också med om Paul I:s tronbestigning och alla de förändringar som maktskiftet innebar. Om allt detta berättar han liksom om intrigerna kring ett eventuellt giftermål mellan Gustaf IV Adolf och storfurstinnan Alexandra Pavlona, ett

⁷ E Tegnér, *Gustaf Mauritz Armfelt*, del II, s 149, 1894. C von Bonsdorff, *Gustaf Mauritz Armfelt* del 1, 1930, s 285 ff, Skrifter utgivna av svenska Litteratursällskapet i Finland nr 212.

⁸ *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok IV*, 1793-1794, 1920, s 115 ff.

⁹ E Tegnér a a , del 2, s 219. C von Bonsdorff, a a, s 422 ff.

¹⁰ L Peyrons arkiv, Memoarena vol 3, s 54, jämför E Tegnér, a a, del II, s 254 f. Om memoarena vol 3 se not 2.

¹¹ L Peyrons arkiv, vol 8, supplement 8.

giftermål som redan Gustaf III hade förberett. Peyron fick inte någon varaktig tjänst i S:t Petersburg, som han hade hoppats.¹²

Tillbaka i Sverige

Åter i Sverige fick Peyron tillbaka sin majorsgrad och utnämndes till överadjutant hos Gustaf IV Adolf. Eftersom hans befattning var oavlönad åtog han sig flera diplomatiska uppdrag. Sommaren 1797 var han tillbaka i S:t Petersburg och återkom hem med en depesch från ambassadören von Stedingk bl a med uppgifter om demonstrationer i Ryssland mot det planerade giftermålet mellan Gustaf Adolf och prinsessan Alexandra.

I samband med ett diplomatiskt uppdrag till Karlsruhe samma år för att tillkännage kungens planer på ett giftermål med Fredrika av Baden sedan äkten-skapsplanerna med prinsessan Alexandra gått om intet, medförde Peyron depescher till Axel von Fersen, som deltog i fredskongressen i Rastatt mellan tyskar fransmän. Von Fersen var ombud för svenske kungen i dennes egenskap av garant för Westfaliska freden. Peyron anställdes en tid av Fersen och fick tillfälle att träffa Napoleon Bonaparte och andra franska och tyska sändebud. Han var närvarande vid det omtalade mötet mellan von Fersen och Bonaparte, där Bonaparte häftigt protesterade mot Sveriges rätt att ha sändebud vid kongressen.¹³ Bonapartes protest ledde till att Fersen fick lämna kongressen.¹⁴

Kommandant i Stralsund

Våren 1798 var Ludvig Peyron tillbaka i Sverige och efter en tid hemma utnämndes han till adjutant hos generalguvernören i Pommern, fältmarskalk F.J.P. von Platen. Von Platen efterträddes år 1800 av Hans Henrik von Essen. Peyron vann von Essens förtroende och utsågs 1802 till generaladjutant och kommandant i Stralsund trots att han, som han själv berättar, var betydligt yngre än andra officerare i garnisonen. Ludvig Peyrons öde är i hög grad förknippat med Stralsund.

I januari 1807 belägrades fästningen av fransmännen under marskalk Mortier och inneslöt.¹⁵ I sina journalanteckningar om Stralsunds belägring berättar Peyron ganska detaljerat om striderna där. Han beskriver hur hans svenska besättning genom beslut av kungen utökades till 10 000 man, hur fästningen också förstärktes med 1 200 engelsmän och 8 000 preussare under general Blücher och att 1 600 ryssar under general Tolstoj fördes till svenska Pommern. "Således tror jag mig kunna påstå att ingen svensk kommandant i en svensk fästning någonsin haft att göra med trupper av så många nationer och så olika slag som jag under 1805, 1806 och 1807 års campagner", I ett för svenskarna mycket svårt läge lyckades generalguvernören von Essen efter hårda förhandlingar med marskalk Mortier den 18 april få till stånd en vapenvila med tio dagars uppsägning.

Kungen anlände till Stralsund den 12 maj och övertog befälet. Enligt Peyron nåddes generalguvernören den 3 juli av uppgiften om att en konvention hade

¹² L Peyrons arkiv, vol 3, s 146. En stor del av brevväxlingen mellan Hedvig och G M Armfelt och Ludvig Peyron är från den tid då Peyron befann sig i S:t Petersburg och Armfelts i Kaluga.

¹³ L Peyrons arkiv, vol 4, s 39, vol 8, supplement 8 s 14-23. Om kongressen i Rastatt se R Nordin, "Bonaparte och Fersen," *Historiska studier tillägnade Harald Hjärne*, 1908.

¹⁴ Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok VI, 1927, s 77, 252-257.

¹⁵ Om Sveriges strider i Tyskland 1805-1807 se G Björlin, *Sveriges krig i Tyskland åren 1805-1807*, 1882.

slutits i Tilzit mellan Bonaparte och ryske kejsaren och en begäran att svenske kungen skulle ansluta sig till denna och bryta alliansen med England. "Kungen agreeerade intet anbudet utan skickade i stället sin Överadjutant von Bassewitz till fransyska högkvarteret för att uppsäga vapenvilan som således efter tio dagar var avslutad". Kungen uppsade alltså den 3 juli vapenvilan och den 13 juli återupptogs striderna.

Peyron berättar om fransmännens belägring av fästningen under juli och augusti 1807.¹⁶ Den 19 augusti beslöt kungen att evakueras Stralsund, överföra armén till Rügen och lämna över staden till magistraten och borgerskapet. Jag citerar ur Peyrons anteckningar: "d 19. Då konungen fattade beslutet, att övergiva fästningen till borgerskapet, för att frälsa staden för bombardering och plundring. Magistraten skulle då, sedan armén var bortgången, underhandla med fienden om villkoren för överlämnandet av staden." Den 20 augusti klockan fyra på morgonen lämnade kungen Stralsund och återvände till Rügen.

20 Augusti kl. 4 om morgonen
afgick Kungen med sin General
Adel till Rügen, lämnade
3 Detaillörer, endast 300 gägar, af något
Service till nya pjäser på
hvarje pond, hvilka flitigt
beskjöt fiendens arbeten,
för att besätta War Pu-
träte.
S.D. Hade fienden fulländad
sin 3^{de} parallell mot Kru-
ser, som hade där 76
pjäser i Batterie.
20. Sedan kungen war öfver-
gången till Rügen, så författas
inryckningen af Infanterie,
Kazartter, Artilleri, Ammunition,
m.m. kl. 8 om morgonen
afskedades Öfveradjutanten som
Sjefen, till Marschalck Örnme
med ett Brev af från Commandanten
Peyron, hvori han begärde en
anteckning, för att öfverantvöras

Ur Ludvig Peyrons minnesanteckningar från evakueringen av Stralsund. "Stralsunds belägring 1807" Memoarer 1:a bandet, Ludvig Peyrons arkiv, KrA, foto Bertil Olofsson.

¹⁶ L Peyrons arkiv, vol 1, "Stralsunds belägring 1807".

Kommandanten Peyron fick en central roll vid de följande förhandlingarna. Den 20 augusti klockan 8 på morgonen sände han överadjutant von Yhlen till marskalk Brune med begäran om ett sammanträffande för att få till stånd en överenskommelse om ett uppgivande av fästningen och inställande av fientligheterna. Hela fästningsstyrkan utom kommandanten och hans följe blev kvar i fästningen. Klockan sex på eftermiddagen den 20 augusti gav sig kommandanten och borgmästaren ut ur staden. Peyron berättar om mötet och överläggningarna med Brune. Ovisshet om utgången av förhandlingarna med fransmännen skapade oro i staden. Lugnet återställdes efterhand som det stod klart att ingen omedelbar fara hotade. "Invånarna som blivit befriade för plundring och botgöring tackade kommandanten på det förbindligaste för det ordningsfulla sätt, med vilket den segrande fienden inkommit i staden, vilket endast och allenast skett på kommandantens förespråk". Peyron blev kvar i fästningen "och vissa omständigheter gjorde att han ansågs som krigsfånge, men njöt dock så fullkomligt sin frihet, att han behöll ännu nedre våningen i kommandantshuset." Han hade tillstånd att vistas ute i staden och lärde känna åtskilliga av det franska befälet, som alla beklagade kungens envishet att inte acceptera Napoleons fredsanbud. Peyron sände ett anonymt brev till kungen "som dock var så stiliserat att kungen kunde se ifrån vem det var". Han beskrev i brevet de stora svårigheter som väntade om inte kungen gick med på fred.

Det blev Ludvig Peyrons uppgift att till kungen överlämna marskalk Bruness förslag om överskeppning av den svenska hären från Rügen till Sverige. Han skildrar mycket utförligt sitt avskedsbesök hos Brune den 4 september.

Någon dag senare anlände han till Bergen, huvudstaden på Rügen, och begärde företräde för kungen. Detta nekades honom och han konstaterar syrligt: "Men som Hans Majestät var mycket sjuk och dessutom väntade ett samtal, som ej var honom behagligt, lät ge kommandanten order att avgå till Skåne och där avvakta sin vidare bestämelse". Både fältmarskalk Toll och generalguvernören von Essen fick del av Bruness förslag till överenskommelse och den 7 september enades man. Det blev en överenskommelse, "som dock ej var så förmånlig som den kommandanten kunnat få, om den blivit genast antagen."¹⁷

Peyron föll i onåd "i anseende till flere obehagliga sanningar, som jag dels skrivit, dels sagt honom". Han förlorade för andra gången sin tjänst och dessutom "större delen av sin förmögenhet".

Kriget 1808-1809

I februari 1808 togs Peyron till nåder igen. Han utnämndes av kungen till tjänstgörande generaladjutant. Vid krigsutbrottet fick han uppdraget att organisera Bohuslans och Hallands lantvärn. 3000 man utrustades. Efter tre veckors permission i Östergötland övertog han den 9 september befälet över en brigad vid Västra arméns vänstra flygel. Brigaden förlades i Bohuslän invid norska gränsen.¹⁸

Några egentliga krigshändelser utspelades inte under den korta tid som Peyron vistades vid Västra armén. Det var sent på hösten och det rörde sig mest om rekognoseringar och smärre sammanstötningar.

¹⁷ Enligt G Björlin var överenskommelsen mycket förmånlig för Sverige, G Björlin a a s 224.

¹⁸ Se även G Samuelson, *Lantvärdet 1808-1809*, 1944, s 103 f.

Den 29 september 1808 utnämndes Ludvig Peyron till befälhavare för den Åländska fördelningen och övertog befälet den 9 oktober.¹⁹

Kriget gick dåligt för svenskarna, som vi alla känner till. Peyron skriver om vinterfälttåget: "Hela denna vintercampagne var för mig besvärlig och vådelig. En härjande fältsjuka borttog hälften av armén, brist i magasinerna gjorde att truppen slet ont av hunger, fiendens överlägsenhet hotade oss med en säker undergång". Ålänningarna led nöd på grund av arméns närvaro och visade på olika sätt sitt missnöje. "Jag tror att aldrig någon befälhavare varit försatt uti en mera kinkig ställning". Peyrons negativa rapportering om läget gjorde kungen så upprörd att Peyron framtogs befälet i februari 1809 "och befriade mig således ifrån den olyckan att av fienden bli bortdriven, vilket inträffade den 13 mars samma år". Han avlöstes av general Georg Carl von Döbeln. Peyron ansåg alltså att det var kungens missnöje med hans skildring av verkligheten, som ledde till entledigandet. Enligt det stora verket '*Sveriges krig 1808-1809*' var förhållandet ett helt annat. Von Döbeln hade redan den 11 oktober utnämnts till befälhavare på Åland men inte kunnat överta befälet förrän i början av februari. I '*Sveriges Krig*' bedöms Peyrons insats på Åland synnerligen snävt. Visserligen hade Peyron bristande resurser men han saknade energi och hans förmåga att planlägga var dålig.

Sture Waller ger i sin stora biografi över Carl von Döbeln en delvis annan och mer nyanserad bild av befälhavarskiftet än den som å ena sidan Peyron och å andra sidan '*Sveriges Krig*' ger. Enligt Sture Waller är det oklart varför von Döbeln beordrades att överta kommandot över de åländska styrkorna. Den närmast liggande förklaringen är att kungen vid utnämningen den 29 september valde Peyron eftersom han redan hade beordrats till Åland, men senare fann att han inte "var den lämpligaste för det svåra och viktiga uppdraget utan att detta krävde någon med större krigserfarenhet och segerlycka". Dock kan Peyrons pessimistiska uttalanden om kriget ha bidragit, anser Waller. Att Döbelns syn på kriget inte avvek särskilt mycket från Peyrons framgår av ett brev i samband med utnämningen. Döbeln skriver att han nu skall "emottaga det kusligaste av alla befäl".²⁰

Peyron anlände till Stockholm den 28 mars. "Under den märkvärdiga revolutionen som började den 13 mars var jag frånvarande och deltog alldeles ej verksamt däri." Var han befann sig mellan den 15 februari och den 28 mars säger han däremot ingenting om. Han togs nådigt emot av regenten hertig Karl "och jag hade den tillfredsställelsen, att den olycklige konung Gustaf Adolf och dess gemål Dorothea Wilhelmina som jag såg på slottet Gripsholm högaktade det uppförande jag haft under hela revolutionen."

I Paris

Den nya regeringen ville få en snabb fred och en stor delegation under greve Hans Henrik von Essen reste till Paris för fredsförhandlingar. Peyron ingick i delegationen. Den 27 september "efter 57 dagar på resa" anlände man till Paris.

¹⁹ S Waller, a a, s 83, L Peyrons arkiv, vol 5, 6.

²⁰ *Sveriges krig*, del 8, 1921, s 176-219, jämför S Waller s 105 med noter, s 112, 113 not 8, Peyrons rapport 18/1 1809, *Anteckningar om och av G C von Döbeln*, 1856.

Förhandlingarna inleddes och fred slöts i Paris den 6 januari 1810. Sverige återfick det besatta Stralsund och ön Rügen.

Sitt halvår i Paris har Peyron skildrat i två volymer, "och jag överlevde där en epok som var den sällsyntaste i världens historia". Peyron är en vaken och intresserad iakttagare. Han vandrar runt i Paris och beskriver de vackra historiska byggnader han ser. Han besöker ofta Louvren och andra muséer, går på konserter, operaföreställningar och teatrar. Han besöker Palais Royale, promenerar i Tuileritradgården och Luxemburgträdgården och reser ut till Versailles. Han beundrar Triumfbågen och andra minnesmärken som uppfördes för att hylla Napoleon. Han berättar om de stora segerparaderna liksom om de rykten om kejsarens förestående skilsmässa från kejsarinnan Josefine, som cirkulerade i staden. Han rör sig i kända parisares salonger, inbjuds till baler och soaréer och träffar prinsar och hertigar.

Den 4 februari presenterades hela den svenska delegationen för Napoleon i Tuilerierna. Man serverades en lunch och alla i delegationen fick byta några ord med kejsaren.

Åter i Stralsund

Den 13 mars 1810 anlände Peyron till Stralsund och tog in på värdshuset Gyllene Lejonet. Von Essen återinsattes nu som generalguvernör och efter några månader utnämndes Peyron för andra gången till kommendant i fästningen. Hösten 1810 förflöt lugnt "och lugnet blev under min styrelse bibehållet hela vintern och därpå följande våren". I augusti 1811 övertog Peyron militärbefälet över Svenska Pommern efter generalen Carl Mörner. Vid utnämningen blev en äldre officer förbigången. Peyron kommenterar: "Som en sällsamhet förtjänar att anmälas att jag alltid haft befattningar vida över den grad jag ägt." Dock konstaterar han bitert att han har fått betala ett högt pris för sina framgångar. "Om allt detta visserligen är ett otvivelaktigt bevis på utmärkt förtroende, har jag dock att beklaga mig, att alltid med ett ringare traktamente, nödgas ha större ansvar och mera kostnad, än efter min grad tillkommit." Men Ludvig Peyron skulle nå högre än så. I augusti 1811 utnämndes han till generalkommissarie vid pommerska regeringen och i september samma år till dess ordförande med, som han säger, lika stor makt och myndighet som viceguvernören hade haft. "Nu satte jag mig under den himmel och i den stol, där furstar, fältmarskalkar, excellenser och generaler förut setat och inträffade åter den sällsamheten att jag i en ringare grad förestod ett så maktägende kall." Men glädjen över den nya positionen blev kortvarig.

I januari 1812 ryckte helt oväntat en fransk division på 22 000 man in i Svenska Pommern. Peyron betraktade fransmännen som de allierade de tidigare hade varit och vidtog inga försvarsåtgärder.

Fransmännen ockuperade Pommern och Peyron tvingades utrymma Rügen. De svenska trupperna förklarades som krigsfångar.

Rättsligt efterspel

Peyron fördes tillsammans med 80 officerare och 300 man till Stettin i juli 1812. Därifrån skedde transport till Magdeburg och sedan vidare den 1 oktober till Frankrike och Blois i departementet Loir-et-Cher.



Stralsund vid överlämnandet till fransmännen den 31 augusti 1807. Vid Alte Markt ligger kommandantshuset (nr 10) och mellan Badenstrasse och Heilige Geist Strasse guvernörens palats (nr 4). Stads- och fästningsplaner, Stralsund nr 760, KrA, foto Bertil Olofsson.

Peyron instämades inför den svenska Krigshovrätten och dömdes i sin frånvaro till arkebusering.²¹

I minnena redovisar Peyron sin syn på Stralsunds ockupation. Han är den kloke befälhavaren, som har fosterlandets väl för ögonen och blir ett offer för omständigheterna. Hans bedömning är att det är omöjligt försvara Rügen med den fåtåliga styrka som han har till sitt förfogande och väljer därför att kapitulera. Detta var det minst olyckliga och "blottställde minst Konungens värdighet och svenska regeringens intresse." "Ryssland och England som icke voro säkra på Sveriges vacklande politik exigerade ett offer och olyckligtvis blev det jag." Så såg emellertid inte Krigshovrätten på hans handlande och så har inte heller historien bedömt hans insatser.

Samtidens och eftervärldens dom över Peyrons handlande blev hård. Lars Tingsten talar om Peyrons godtrogenhet och Torvald Höjer anser att Peyron visade prov på stor svaghet och att han lät lura sig av fransmännen.

Skälen till fransmännens anfall på Stralsund 1812 har livligt diskuterats av forskarna.²²

Efter drygt ett halvår i Frankrike fick Peyron i april 1813 tillstånd att återvända till Sverige. Hemfärden föregicks av samtal i Paris med franske utrikesministern Maret. Peyron fick också sammanträffa med Carl Johans gemål, kronprinsessan Desirée. Peyron redogör noggrant i sina minnen för samtalen med Maret. Dessa gällde huvudsakligen Sveriges förhållande till Frankrike. Uppgifter förekommer om att Peyron även denna gång skulle ha sammanträffat med Napoleon. Från Frankrike medförde Peyron ett erbjudande från Napoleon till Carl Johan om förbund mot Ryssland och England. Om Sverige gick med på detta skulle den franska armén lämna svenskarna i fred och de svenska fångarna frigges.²³

Ludvig Peyron återkom till Stralsund den 21 maj 1813. Därifrån reste han under bevakning till Stockholm för att inställa sig i Krigshovrätten. "Min önskan var att inställa mig för att rättfärdiga mitt uppförande och jag blev således under bevakning transporterad till Stockholm för att återupptaga min process." Även denna gång dömdes Peyron till arkebusering.

Domen föll i Krigshovrätten den 23 juli 1813 – arkebusering. Den 12 augusti tillstyrkte Högsta domtolen krigshovrättens dom och överlämnade målet till Kungl. Maj:t. Peyron benådades och fördes till Kristianstads fästning den 13 september för att där avtjäna sitt straff på obestämd tid.²⁴ Han förlorade sin tjänst. Redan i april 1814 blev han dock åter fri, återfick sin pension och återinsattes i sin tur som generaladjutant och överste i armén.

²¹ L Tingsten, "Fransmännens besättande av Svenska Pommern år 1812 samt vissa därmed sammanhängande förhållanden", *Krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift* 1923, bihäfte nr 1, s 3 3 ff, T Höjer, *Carl XIV Johan, Kronprinstiden*, 1943, s 107. Om ockupationen av Pommern och L Peyrons roll se E Grill, "Kaparen Le Mercure och ockupationen av Svenska Pommern 1812," *Forum Navale* nr 48, s 16 ff.

²² Om förhandlingarna i Krigshovrätten se handlingar i målet i L Peyrons arkiv, vol 8. Om striderna i Pommern se L Tingsten, a a s 27-52, T Höjer, *Carl Johan i den stora koalitionen mot Napoleon*, 1935, s 106 ff, Einar Carlsson, "Napoleon och Svenska Pommern år 1812," *HT* 1954.

²³ T Höjer, *Carl Johan i den stora koalitionen mot Napoleon*, s 107, 108 not 8, L Tingsten a a, s 47 ff, L Peyrons arkiv vol 7.

²⁴ L Peyrons arkiv, vol 8.

Men olycklig över att ha förlorat konungens och kronprinsens förtroende, förbigången av många yngre kamrater och nära 50 år gammal "hade jag mist den energi och rörlighet som fordras i en aktiv tjänstgöring trodde jag mig bäst belåten att i underdånighet söka mitt avsked." Peyron beviljades avsked 1815 med pension från Arméns pensionskassa.

Under tiden i Kristianstad hade Ludvig Peyron lärt känna Sofia von Rosen, dotter till majoren Johan Göran von Rosen. Han bad att få gifta sig med henne "men som vi voro båda utan förmögenhet kunde ingenting avslutas innan hennes föräldrar utfäst sig att under deras livstid försörja oss på deras sätesgård Odensberga i Skåne." Överenskommelse träffades och bröllop hölls den 18 december 1814. I äktenskapet föddes en dotter som emellertid dog i samband förlossningen.

Ludvig Peyron levde nu ett stilla liv i Skåne där han ägnade sig åt välgörenhet. Tillsammans med hustrun gjorde han några resor i Sverige och ut i Europa, bl a till Paris. Under resorna besökte man för Peyron välkända platser och sammanträffade med gamla vänner. Ludvig Peyron avled i Kristianstad i april 1840, 74 år gammal.

Slutord

Ludvig Peyron var ett barn av sin tid, en son av revolutionen. Många var de, både i Sverige och ute i Europa, som fick ett liknande öde som han. En duglig man kunde utan släktförbindelser nå höga positioner. Det har vi många exempel på. Under denna turbulenta epok i Europas historia var det ofta inte långt mellan högsta lycka och djupaste olycka. Stor framgång följdes inte sällan av motgångar och svår misär. Litet blev bestående i revolutionernas Europa. Gustaf Mauritz Armfelt liksom Axel von Fersen d y och von Döbeln var några mer namnkunniga samtida vilkas karriärer blev lika växlingsrika som hans. Det gällde att ha någon inflytelserik vän som stöd i karriären, men föll välgöraren drog han ofta med sig vännen i fallet.

Med sin franska bakgrund kände sig Ludvig Peyron lika hemma ute i Europa som i Sverige. Han kunde tänka sig en tillvaro i S:t Petersburg lika väl som i Stockholm, Paris eller Stralsund. Hur det kändes att avsluta en framgångsrik karriär i Kristianstadsfängelset vet vi inte. Minnesanteckningarna avslöjar inte mycket om människan Ludvig Peyron, om känslor och drömmar. Men man tycker sig känna sorgen över den lilla dödfödda flickan som skulle glatt honom och hustrun på ålderdomen.

Analys av händelser och sammanhang saknas i memoarerna. Det är i skildringen av det konkreta händelseförloppet som de har sitt största värde. Värdet ökas av att memoarerna till stor del är skrivna i anslutning till händelserna. När det gäller den kortare biografien, som ju bygger på memoarerna, framgår det ganska klart att Peyron har känt ett behov av att förklara och försvara sig mot den kritik av hans handlande som slutligen ledde till domen mot honom.

Historikernas omdömen om Ludvig Peyrons insatser har varit samstämmiga. Han var en person som inte var mäktig de stora uppgifter som lades på honom. Han misslyckades som befälhavare i Stralsund 1807 och 1812 och på Åland 1808. Han var sen att fatta beslut, saknade energi och förmåga att planlägga och

han var godtrogen. Memoarerna och biografen ger en annan bild. Här framstår Ludvig Peyron som en modig man, en man som inför sina överordnade inte tvekar att säga sin mening. Inför Gustaf IV Adolf gäller det förhållandena i Pommern 1807 och trupperna på Åland 1808, och inför Carl Johan bristen på instruktioner 1812.

Ludvig Peyrons olycka var, om man får tro hans minnen, att han alltid talade sanning och var en obekväm person. I ett brev till hovkansler Gustaf af Wetterstedt från Pommern den 30 mars 1812 säger han t ex om sin situation:

”Min betryckta belägenhet att på nio veckors tid icke haft ett enda ord från min regering, lär herr baron och hovkanslern nogsammt erkänna; men då jag håller den yttersta länken av den elektriska kedjan, får jag ej beklaga mig, om staten krossat mig.”²⁵

²⁵ L Tingsten, a a, s 41.

J. P. Lundström och den Sandwallska katastrofen

Av Johan Curman

På 1840-talet utkämpades en egendomlig pressfejd mellan *Jönköpings Tidning* och *Jönköpingsbladet*. De båda redaktörerna – boktryckaren J. P. Lundström (1783–1868) och den liberale tidningsmannen Johan Sandwall (1814–1871) – framstod som rabiata ovänner. Sandwall flydde 1851 till Amerika, sedan det avslöjats att han många år tidigare gjort sig skyldig till förskingring. Omkring femtio år därefter lanserade litteraturhistorikern Warburg en hypotes att Lundström anat sig till Sandwalls brott och att det var Lundströms misstankar som låg bakom pressfejden¹. Senare forskare synes ha godtagit den warburgska hypotesen².

I den för några år sedan utkomna boken *Liberalernas Jönköping*³ (Jönköpings läns museum 1990) ges en inträngande skildring av händelser och strömningar i Jönköping under perioden 1825–1875. Sålunda lämnar Robert Thavenius där en resumé av Sandwalls verksamhet, hans brott och fejden med Lundström. Thavenius sammanfattar: ”ingenting ... tyder på att J. P. Lundström eller andra till banken knutna personer kände till [Sandwalls] brott . . .”⁴. Warburgs hypotes skulle – enligt Thavenius – därför sakna grund.

Syftet med denna uppsats är att med utgångspunkt i två nyfunna dokument⁵ ge en belysning både åt fejden mellan Lundström och Sandwall och åt vissa press-historiska sammanhang. Jag tolkar det i fejden Lundström–Sandwall aktuella tidningsmaterialet på ett delvis annat sätt än vad Thavenius gjort. Sammantaget leder detta till slutsatsen att den warburgska hypotesen åter förtjänar tilltro. Det nyfunna materialet klarlägger också bakgrunden till att Jönköping 1843 fick en ny tidning, *Jönköpingsbladet*; märkligt nog kan man spåra ett samband mellan tillkomsten av *Jönköpingsbladet* och Sandwalls vidlyftiga affärer. Mera härom i det följande.

Låt oss nu börja med att presentera kombattanterna och ge en bakgrund till det ödesdrama, som den Sandwallska katastrofen onekligen utvecklades till.

¹ Warburg, K., 1900, Viktor Rydberg, *En lefnadsteckning*, del I-II, s. 100–103.

² Kock, K., 1937, *Smålands Bank 1837–1937*, s. 82 och Sallnäs, B., 1965, *Jönköpings Stads Historia*, del II, s. 335.

³ Berglund, B., Christensen, J., Thavenius, R., 1990, *Liberalernas Jönköping, Stad i omvandling 1825–1875*, 389 s.

⁴ Thavenius, R., 1990, Johan Sandwall - fabriksägare, tidningsredaktör och liberal, ur *Liberalernas Jönköping* (se not 3), s. 233.

⁵ KB:s handskriftsavdelning, C. F. Lundströms arkiv (1978/132): N:o 13 Suppleanten, bilaga till *Jönköpings Tidning* 21 okt. 1848; brev 7 apr. 1843 från lagman Jonas Svalander, Jönköping, till sonen John Svalander.

Johan Curman, f. 1919, agronom, f.d. lantbrukare, sekreterare i C. F. Lundströms stiftelse 1957–1992, tidigare ordförande i Kungl. Skogs- och lantbruksakademiens agrar-historiska utskott. I hans produktion märks *En tidig europé. Entreprenören C. F. Lundström 1823–1917* (1996) samt *Boktryckaren J. P. Lundström* (under utg.).



Den lundströmska gården i Jönköping låg längst bort på Storgatans högra sida; i förgrunden Stora Torget, nu Hovrättstorget. Utsnitt av E. F. Martins litografi från 1837 (utgiven på J. P. Lundströms förlag).

Boktryckaren J. P. Lundström

”Och länge var *gamle Lundström* mig / en mästare utan like”; i Viktor Rydbergs ”Träsnittet i psalmboken” skymtar boktryckaren J. P. Lundström som var en i Jönköping under första hälften av 1800-talet välkänd personlighet. Mest känd har Lundström blivit för sina ettbladstryck av enkelt handmålade träsnitt, s. k. kistebrev. Sådana hade framställts länge men det blev J. P. Lundström i Jönköping som – såväl i anseende som till produktionens storlek – kom att bli den ledande under kistebrevens glansperiod under förra hälften av 1800-talet⁶. J. P. Lundströms tryckeri ägnade sig åt verklig storproduktion av kistebrev. Man hade tillgång till flera hundra stockar och upplagorna av varje motiv uppgick ofta till mer än tusen ark, ibland flera tiotusen. Kistebreven gav både uppbyggelse och nöje och rönt alltid en strykande åtgång. De torde ha varit det lundströmska tryckeriets mest lönsamma produkt. Trots framgången med kistebreven räknade sig Lundström dock främst som tidningsman.

Lundström var född i Linköping, där han också gick i lära, kom sedan till Lindhs tryckeri i Örebro och köpte slutligen eget tryckeri i Jönköping 1807⁷. Han var far till bröderna Janne Lundström (1815–1888) och Carl Lundström (1823–1917), som vid mitten av 1840-talet grundade Jönköpings Tändsticksfabrik och

⁶ Omdömet är C. U. Palms i *Ord och Bild* 1899, *Gamla svenska kistebrev*, s.295.

⁷ KB:s handskriftsavgd., Firman N. M. Lindhs arkiv: Kontrakt mellan N. M. Lindh och J. P. Lundström om bolag för inköp av boktryckeri i Jönköping, 1 okt. 1806.

därmed placerade Jönköping på världskartan. Carl Lundström skrev i 70-års-åldern sina ”Minnen från mitt förflutna liv”, som utgör en ofta citerad industrihistorisk källa⁸.

J. P. Lundström ville redan från början ge sin nya hemstad en tidning och erhöll snart tillstånd. Det första numret av *Jönköpings Tidning* utkom i juli 1807 under en för pressen vanskelig tid. Enligt utgivningstillståndet hade Lundström att uteslutande hålla sig till ekonomiska och juridiska ämnen liksom till familjeannonser och liknande; politik fick inte avhandlas⁹. Restriktionerna mildrades småningom men under hela Carl XIV Johans regeringstid levde tidningarna med ett latent hot om att bli indragna¹⁰.

Som boktryckare tillhörde Lundström inte något skrå utan drev sitt tryckeri enligt särskilt privilegium. Därför hade han inte burskap i Jönköping. Det innebar att han saknade rösträtt vid allmän rådstuga och vid riksdagsval. Det var därför naturligt att Lundström var positiv till tidens liberala strävanden och såg representationsfrågan som tidens viktigaste politiska ärende. Han undertecknade i juni 1844 en petition till förmån för ett förslag till riksdagsreform¹¹, och då de nya näringsfrihetsförfattningarna antagits, skyndade han sig att i *Jönköpings Tidning* lämna en redogörelse för denna reform¹². Trots sin reformvänliga inställning gick Lundström under alla sina år som tidningsman den säkra vägen och höll en låg profil på sin tidning. Några ledande artiklar förekom inte. Urvalet av nyheter liksom sättet att behandla frågorna ger bilden av en tidning med en framstegsvänlig men synnerligen försiktig hållning.¹³ De stora politiska händelserna ute i Europa, icke minst julirevolutionen 1830 och februarirevolutionen 1848, skildras i all sin dramatik men analysen är knapp. I stället låter redaktören sin i grunden liberala åskådning skymta fram genom till synes oskyldiga notiser i andra sammanhang eller genom citat ur andra tidningar. Den 9 mars 1839 återges sålunda ett fragment ur den nyligen till liberalismen ”avfallne” Geijers *Litteraturblad*; den allmänna opinionen prisas där som den nyare tidens största makt, ”den är en frihetens makt, obetvingbar ... Kampen mellan frihetens sanna och falska makter är redan begynd; det är inom frihetens gebit som striden går för sig”¹⁴.

Jönköpings Tidning ansågs på 1830-talet vara en av landets bäst redigerade landsortstidningar¹⁵. Från 1832 utgav Lundström ibland en bilaga, *Suppleanten*, när det fanns behov av mer utrymme.

⁸ Originalet till C. F. Lundströms *Minnen* finns på KB:s handskriftsavdelning; där finns även en mera lättillgänglig handskriven avskrift. Dessutom finns en stencilerad upplaga (bl. a. på Jönköpings läns museum); då Lundströms *Minnen* citeras, t. ex. i *Liberalernas Jönköping*, avser sidhänvisningarna den stencilerade upplagan.

⁹ Björkman, R., 1916, *Ur Jönköpingspressens äldre historia*, Jönköpings-Posten 4 mars 1916.

¹⁰ Hierta, L. J., (1863), *Sjelf-biografiska anteckningar*, utgivna 1901.

¹¹ Christensen, J., 1990, ”Jönköpingsliberalerna och representationsfrågan”, ur *Liberalernas Jönköping* (se not 3), s. 277.

¹² *Jönköpings Tidning* (JT), 23 jan. 1847.

¹³ Christensen, J. a. a., s. 267–268.

¹⁴ JT, 9 mars 1839.

¹⁵ Sällnäs, B., a. a., s. 521.



Boktryckaren J. P. Lundström, efter miniatyrmålning 1840 av J. Deschington (i privat ägo).

Hos J. P. Lundström trycktes också en lång rad av böcker och i regel var det boktryckaren själv som var förläggare, i överensstämmelse med den praxis som utbildat sig. Tryckfrihetsförordningen 1810 hade nämligen slagit fast att det inte längre var boktryckaren som ansvarade för böckernas innehåll utan författaren. Lundström var dock försiktig som förlagsman och bokutgivare och undvek att utmana överheten. Han ville förse såväl allmogen som städernas bildningstörstande skaror med ett varierat sortiment böcker, både lättare och mer seriösa. Av utgivna boktitlar under Lundströms tid – det rör sig om drygt 400 – kan ungefär hälften hänföras till lättgodset såsom rövareromaner, rådgivare i hälso- och sjukdomsfrågor m. m. Inom den seriöst inriktade utgivningen märks först och främst psalmböcker och andaktsböcker. I övrigt förekom läroböcker och profan uppbyggelselitteratur, t. ex. C. J. L. Almqvists *Tre Fruar i Småland*, (1842–43).

För en framåtsträvande boktryckare som J. P. Lundström kunde försörjningen med tryckpapper ibland vara problemfylld. För Lundström framstod det därför som en skänk från ovan, då han 1821 fick möjlighet att arrendera Stensholms pappersbruk vid Husquarnaån, omkring tio kilometer från Jönköping. Tack vare sitt pappersbruk hade han "eget" papper till sin tryckpress, både till tidning, böcker och kistebrev.

Lundström var sedan unga år varmt intresserad av lanthushållning och på 1830-talet köpte han säteriet Göransberg nära Stensholm. För driften av egen-

domen hade han en anställd inspektör, men han var även själv en duktig jordbrukare och uppträdde ibland som domare i de plöjningstävlingar, som hushållningssällskapet anordnade¹⁶.

Smålands Privatbank

Den stagnation som utmärkte Jönköping under 1800-talets första årtionden började på 1830-talet vika för en viss framtidstro. Göta Kanals färdigställande 1832 tände framtidsförhoppningar även i Jönköping. Ett tecken härpå är tillkomsten av Jönköpings stads och läns sparbank 1831 och Smålands Privatbank 1837. J. P. Lundström åtnjöt ett grundmurat förtroende i sin hemstad och det var naturligt att man gärna ville ha hans stöd vid starten av de nya bankerna. Han un-



Smålands Privatbanks sedlar. Valören **tre och en tredjedels riksdaler** anges i riksdaler banco; värdet i riksgälds, **fem riksdaler**, noteras också i sidomarginalerna. Överst en sedel från den ursprungliga utgåvan, nederst en sedel från den nya oktrojperioden, (Kungl. Myntkabinettet).



¹⁶ JT, 17 okt 1846. – J. P. Lundströms liv och verksamhet skildras i Curman, J. 1997, *Boktryckaren J. P. Lundström* (Jönköpings läns museum, under utgivning).

dertecknade sålunda uppandet för sparbanken och han invaldes i Privatbankens första centraldirektion. Härifrån avgick han dock redan vid utgången av år 1841.

Dåtidens privatbanker hade rätt att på vissa villkor ge ut egna sedlar; sedelutgivning blev den huvudsakliga basen för bankens kreditgivning och intog alltså en central roll i bankverksamheten. Privatbankernas sedelutgivning var mycket lönande men innebar också risker. Sedelförfalskning förekom tämligen ofta.¹⁷

Direktörskapet i banken var inte en fast syssla utan direktörerna hade tjänstgöringsskyldighet enligt ett jourssystem. Inte heller bankens tjänstemän var heltidsanställda utan hade annan verksamhet vid sidan av banken. Systemet med deltidanställda tjänstemän vållade också problem för Smålands Privatbank. Redan under bankens första tio år ruinerades sålunda tre bokhållare genom spekulationsaffärer i spannmål och brännvin. De tillfogade banken avsevärda förluster.¹⁸ Handel i reverser, växlar och varor skedde på börserna i Stockholm och Göteborg. Man kunde handla även i spekulativt syfte, t. ex. genom terminsaffärer. Handeln skedde företrädesvis genom något av de stora handelshusen; vissa av dessa specialiserade sig på reverser och växlar, andra på spannmål och brännvin.¹⁹ – Det var i Smålands Privatbank som den nyanställda banktjänstemannen Johan Sandwall, då 23 år gammal, första gången mötte den drygt trettio år äldre direktören J. P. Lundström.

Sandwall och Jönköpingsbladet

Johan Sandwall, född 1814 och bondson från trakten söder om Jönköping, tog kameralexamen i Lund och anställdes 1837 vid Smålands Privatbank i Jönköping, där han småningom blev kamrer. Vid sidan av sitt arbete i banken ägnade sig Sandwall åt affärer, både direkt spannmålshandel i Jönköping och terminsaffärer med spannmål och brännvin i Stockholm.²⁰ Han köpte "Jönköpings största hus" i februari 1843 för 16666 Rdr bco, en affär som många ansåg vara våghalsig.²¹

Carl Lundström berättar i sina Minnen hur han vid samma tid inledde affärsförbindelse med Sandwall och hur de båda på Lundströms förslag startade en metallvarufabrik, som inhystes i Sandwalls stora huskomplex. Eftersom Carl Lundström ännu var omyndig, blev det Sandwall som från projektets början utåt fick stå för verksamheten. Hans betydelse för Metallfabriken inskränkte sig nästan enbart till finansjärens.²² Av samtiden kallades fabriken alltid för "Sandwalls Metallfabrik" och rollen som fabriksägare i det förindustriella Jönköping tilltalade säkert Sandwall, icke minst sedan han valts till ordförande i Jönköpings fabriksförening.

Sandwall var en varm anhängare av de liberala idéerna. I Jönköping fick dessa ett särskilt forum i en grupp unga liberaler, som kallade sig Kommittén. Bland ledamöterna fanns boktryckarsonen Janne Lundström och hans jämnåriga vän

¹⁷ Berglund, B., 1990, "Den växande staden. Jönköping 1825–1875", ur *Liberalernas Jönköping* (se not 3), s. 125 ff.

¹⁸ Thavenius, R. a. a., s. 233.

¹⁹ Algott, S., 1963, "Stockholms fondbörs före 1863", ur *Stockholms fondbörs 100 år*.

²⁰ *Svenska Män och Kvinnor*, del 6, 1949.

²¹ Thavenius, R., a. a., s. 163.

²² Curman, J., 1996, *En tidig europeé – Entreprenören C. F. Lundström 1823–1917*, s. 75 f.

Johan Sandwall. Inom Kommittén hade man säkert många gånger saknat en tidning med större öppenhet mot aktuella strömningar än vad *Jönköpings Tidning* visade. Våren 1843 skymtade möjligheten för Janne Lundström att få överta faderns tryckeri och *Jönköpings Tidning* men den planen gick om intet. Då startade Janne Lundström med Sandwall som finansiär och med moraliskt stöd av Kommittén i stället en konkurrenttidning, *Jönköpingsbladet*. Janne Lundström gav den nya tidningen en klart liberal profil och kunde ibland tillåta en viss frispråkighet, t.ex. "... lär dig en gång att vårt lugn i livet och frid i döden beror därav, att vårt prästerskap är välbärgat och vid gott hull"²³. Men Janne lämnade redaktörsstolen redan 1845. Han efterträddes av sin kompanjon Johan Sandwall, som lät sin ännu mer uttalat liberala framtoning prägla tidningen. *Jönköpings Tidning* klarade dock konkurrensen och behöll i stort sett sin upplaga under det att *Jönköpingsbladet* ganska snart kom ut i nästan dubbelt så många exemplar.²⁴

Johan Sandwall var en av sin tids främsta svenska tidningsmän. Han var intellektuellt rörlig och uppslagsrik, hade god organisationsförmåga och stor personlig charm och han entusiasmerade lätt både sig själv och andra; Sandwalls styrka som tidningsman låg i hans förmåga att knyta framstående, liberala skribenter till tidningen. I *Jönköpingsbladet* fördes alltså ett livligt politiskt meningsutbyte, stimulerat av det friare debattklimat, som rådde efter Oskar I:s trontillträde 1844. Sandwall tog också aktiv del i stadens politiska liv, var med och startade den livaktiga Bildningsföreningen och var därtill "en glödande skandinavist"²⁵.

Han hade nu många järn i elden, inte bara som kamrer i Privatbanken och redaktör för *Jönköpingsbladet* utan också som affärsman i egen regi. Sandwalls spekulationer var vidlyftiga och resultatet inte alltid helt lyckat. Hans kreditvärdighet hos Privatbanken påverkades dock inte; under första hälften av 1847 uppgick hans skuld till banken i lån och kassakreditiv till över 20 000 Rdr.²⁶ Hans riskabla affärer på Stockholms Börs var kända i hemstaden och det var t.o.m. känt att hans skuld till Privatbanken var omkring 20 000 Rdr²⁷.

Jönköping hade nu två liberala tidningar. Det är märkligt att konstatera frånvaron av varje egentlig debatt mellan de båda tidningarna under J. P. Lundströms och Sandwalls tid som utgivare. Det var tyst mellan tidningarna både i tidens viktiga politiska frågor och i frågor av allmänpolitiskt eller kulturellt intresse. Inte heller på det lokala planet förekom någon egentlig tidningsdebatt.

Detta betyder inte att polemik saknades. Vid de omkring trettio tillfällen sådan förekom mellan de båda Jönköpings-redaktörerna rörde det sig för det mesta om rena obetydligheter. J. P. Lundström visste sålunda att om han påtalade även det minsta eldsvådetillbud från ångmaskinen i Sandwalls metallvarufabrik, så kunde han påräkna ett irriterat svar i *Jönköpingsbladet*. Sandwall å sin sida hann inte mer än anmärka på någon bagatell i landshövding Bergensträhles ämbetsutöv-

²³ *Jönköpingsbladet* (JB), 17 feb. 1844, citerat efter Sallnäs, B., a. a., s. 523.

²⁴ Thavenius, R., a. a., s. 164–168.

²⁵ KB:s handskriftsavgd., brev den 30 april 1848 från J. Sandwall till O. Hyltén-Cavallius.

²⁶ Thavenius, R., a. a., s. 216–217.

²⁷ LUB, brev 23 dec. 1847 från Johan Edvard Lundström till Fredrik Berling.



Bankkamrer Johan Sandwall, efter reproduktion på Jönköpings läns museum, foto G. Sandstedt.

ning, förrän man fick bevittna en bullrande uttryckning från landshövdingens rid-dare på *Jönköpings Tidning*. Bergenstråhle var visserligen konservativ men detta hindrade inte att J. P. Lundström i sin tidning alltid försvarade honom. Båda redaktörerna var goda stilister och deras pennfäktningar roade säkert läsarna, trots debattämnenäs ihållande brist på substans. Genom de förtäckta, av ovilja dikterade personangreppen torde de likväl ha satt ett lågvattenmärke i samtida svensk tidningsdebatt. De båda redaktörerna ogillade varandra, så mycket stod klart.

"Den sandwallska katastrofen"

I januari 1851 upptäcktes vid sedelbränning inom Smålands Privatbank att flera sedlar à 50 Rdr uppbränts än som enligt sedelkontot skulle ha utgivits²⁸. Det visade sig så småningom att ett synnerligen skickligt genomfört brott låg bakom, ett brott som byggde på att banken hade egen sedelutgivningsrätt. Banken måste gå tillbaka ända till år 1842 innan man lyckades finna orsaken till felet i redovisningen. Den 12 april 1851 offentliggjordes utredningen²⁹: hösten 1842 hade 2000 nya sedlar à 50 Rdr levererats från sedeltryckeriet i Stockholm till banken

²⁸ Vid utredningen fann man att "283 sedlar [med aktuella nummer] blifwit förbrände 2:ne gånger; hwartill kommer att intill denna dag 143 [sedlar] af 50 R:dr valör influtit till Privatbanken utöfwer det antal, som inalles, enligt kreditsedelskontot, varit utgifne". (JT, 26 apr. 1851.)

²⁹ Protokollet publicerades i *Suppleanten*, JT:s bilaga, 19 apr. 1851.

men endast 1700 hade noterats som erhållna i den av kamrer Johan Sandwall förda redovisningen. Allt pekade på att det var Sandwall som lagt beslag på de 300 försvunna sedlarna, totalt alltså 15000 Rdr³⁰. Sandwall efterlystes men hade en vecka tidigare lämnat landet och flytt till Amerika, endast ett par månader före sin vän Almqvist.

Det bör framhållas att tryckeriet inte levererade färdiga sedlar utan sedelblanketter, som inom banken redovisades i en årsvis förd "Redovisning af sedelpapperet" samt i "sedelskrivningsboken". För att erhålla sitt penningvärde måste blanketterna påskrivas av två direktionsmedlemmar. Sedlar utgavs också i låga valörer och det var därför ett mycket stort antal sedlar som direktörerna hade att underteckna, flera tiotusental om året. Därefter avfördes sedlarna från sedelpappersredovisningen och övergick i bankens kassa. Sandwalls plan måste ha varit att snilla undan sedlarna just vid denna övergång och innan de hunnit bokföras som kassatillgång hos banken. Han slapp då de risker som en mera primitiv förskingring med tillgrepp ur kassan och förfalskning av räkenskaper skulle ha medfört. Planen gynnades av att all redovisning som rörde sedelpapperets hantering i banken fördes av Sandwall själv. En förbryllande detalj – som dock har sin förklaring – är att Sandwall sett sig tvungen att radera i sin egen redovisning.

Sandwall måste också bedöma risken för framtida upptäckt genom kontroll av sedelnumren, då sedlar utrangerades. Vid bankens första sedelbränning i maj 1842 hade för ändamålet hyrts en masugn i Taberg och där hade man samlats för att övervara evenemanget; banken hade bjudit på kaffe, te och aftonvard. Vi vet att numren på sedlar med höga valörer antecknats men också att avstämning mot bankens nummerförteckningar inte skett. Man hade nöjt sig med att avföra beloppen av de brända sedlarna från sedelkontot, varje valör för sig. Sedelkontot skulle även efter bränningen avspegla beloppet av den utelöpande sedelstocken. Sedelbränningen 1843 gick till på samma sätt.³¹ Sandwall fann således att proceduren kring själva sedelbränningen knappast innebar någon risk för upptäckt.

Vid genomförandet av kuppen visade Sandwall stor förslagenhet. Tillgreppet av sedlarna liksom själva bokföringsbrottet utfördes en bit in på år 1843, alltså inte redan i augusti 1842, som ofta antagits³². I protokollet den 12 april 1851 fastslås sålunda "att Sandwall ... år 1843 förfalskat Privatbankens räkenskaper ... och lyckats ... tillgripa tillsammans 15000 Rdr banko"³³. Uppgifterna i protokollet möjliggör följande rekonstruktion av tillgreppets olika faser:

1842:

* 2000 sedelblanketter à 50 Rdr anländer till banken i augusti 1842 jämte räkning från tryckeriet upptagande samma antal. Alla bokföringsnoteringar rörande

³⁰ Mot slutet av 1700-talet kom penningcirkulationen att domineras av sedelmynt, som förekom av två slag, dels *riksdaler banco*, utgivna av Riksbanken, dels *riksdaler riksgälds* utgivna av Riksgäldskontoret. Bancosedlarna behöll sitt silvervärde under det att riksgäldssedlarna på grund av överremission förlorade i värde. År 1803 skrevs värdet på riksgäldssedeln ned till två tredjedelar av bancosedelns värde; 1 Rdr bco = 1,5 Rdr rgs. De sedlar som utgavs av privatbankerna var i regel bancosedlar men ofta med motsvarande värde i riksgälds också angivet, se bild sidan 17.

³¹ Kock, K., a. a., s. 54 f.

³² Kock, K., a. a., s. 81; Thavenius, R., a. a., s. 217.

³³ *Suppleanten*, 19 apr. 1851.

”sedelpapperet 1842” utförs korrekt och stämmer alltså med tryckeriräkningens antal.

* 2000 sedelblanketter à 50 Rdr utlämnas över årsskiftet till direktörerna för påskrift.

1843:

* revision av 1842 års bokföring – utan anmärkning.

* Tillgrepp av 300 sedlar förbereds genom att antalet sedelblanketter à 50 Rdr i 1842 års räkenskaper raderas och ändras från 2000 till 1700, detta även i tryckeriräkningen. Ändringarna sker i redan reviderade räkenskaper. (Orsaken till att Sandwall inte redan från början kunde notera ”1700” var att tryckeriräkningen upptog ”2000”, en siffra som han inte ville ändra före revisionen. En möjlighet finns naturligtvis att idén till kuppen uppstått först efter årsskiftet, kanske inför förvärvet av det stora huset).

* Redovisning av sedelpapper förs över till 1843 års räkenskaper men det är det reducerade antalet 1700 som nu noteras. Dessa noteringar är i och för sig oriktiga men företer ingen radering och bör kunna passera vid kommande revision av 1843 års räkenskaper.

* Då de 2000 sedlarna à 50 Rdr återkommer med namnteckningar, tillgripes 300 st. (torde ha skett i februari 1843). Resterande 1700 sedlar överensstämmer med nu bokfört antal; de överförs till bankens kassa.

* Direktörerna kunde förmodas kontrollräkna antalet sedlar som de skrivit på, eftersom de fick ett arvode om 2 Rdr per tusen namnteckningar³⁴. Även denna svårighet beaktades, liksom nödvändigheten att efter tillgreppet korrigera sedelnummerserien. (Såväl ”sedelskrivningsboken” utanordning till direktörerna som dess nummerserier befanns vara raderade och ändrade³⁵.)

Själva tillgreppet av sedlar och raderingarna i redovisningshandlingarna skedde först då revisorerna definitivt var klara med revisionen av 1842 års räkenskaper. Som kamrer i banken visste Sandwall när revisionen var avslutad; han behövde alltså inte avvakta ända till dess revisionsberättelsen var undertecknad, vilket skedde den 24 febr. 1843.³⁶ Sandwall lyckades på angivet sätt ”klara av” revisionen av både 1842 och 1843 års räkenskaper och han såg ingen fara i

³⁴ JB, 20 mars 1847.

³⁵ I sedelskrivningsboken noterades när sedelblanketterna ankom, när de utlämnades till direktörerna för påskrift, när sedlarna återkom därifrån liksom när de levererades till ”Centralkassan” resp. till ”lilla kassan”; Widdell, M., 1988, *Smålandsbankens sedlar*.

³⁶ Innan revisionen kunnat påbörjas måste bokslutet för 1842 vara klart. Ett överslag hur lång tid som först bokslut och sedan revision rimligen bör ha tagit, visar att revisionen inte kan ha avslutats särskilt lång tid före den 24 februari, gissningsvis någon vecka. Brottets fullbordan med tillgrepp och raderingar bör således ha kunnat ske i nära anslutning till Sandwalls köp av ”Jönköpings största hus” den 18 febr. 1843 (Thavenius, R., a. a., s. 163), ett närmast signifikativt sammanträffande. (Enligt en annan uppgift köptes huset den 10 mars 1843, *ibid.* s. 217).

eventuell nummerkontroll vid framtida sedelbränning. Häri ligger förklaringen till att Sandwall med till synes så bevarat lugn kunde verka i Jönköping och innehå en ledande ställning där under flera år, trots det grova brott han hade på sitt samvete. Alldeles säker kände han sig kanske inte och detta kan förklara att han behöll sin tjänst i banken ytterligare fyra år och därmed de möjligheter till kontroll och insyn som hans befattning medförde.

Efter avslöjandet antogs allmänt att Sandwalls beräkning varit att, ”kommen på grön kvist och sittande kvar i Privatbanken, själv infria de tillgripna sedlarna”³⁷. Vi kan dock vara övertygade om att Sandwall själv aldrig umgåtts med sådana tankar. Hans tillgrepp av sedlar hade ju medfört att senare utgivna sedlar till en början erhöll samma nummer som de tillgripna. Han insåg att det aldrig skulle lyckas honom att få tag på de utlöpande ”sedeldubblerna”.

Sandwall insåg naturligtvis att hans tillgrepp obevekligen skulle avslöjas, om banken upphörde. Utlöpande sedlar skulle då bli inlösta och deras sammanlagda belopp successivt avföras från sedelkontot. Man skulle till slut finna flera sedlar ute i marknaden än vad som enligt sedelkontot utgivits och i och med detta skulle härvan börja nystas upp. Sandwall ansåg säkerligen att fallet med bankens upphörande var rent hypotetiskt – men däri tog han fel!

Bankens första oktrojperiod skulle löpa ut den 30 juni 1847 och ny oktroj för tiden därefter beviljades i maj 1846. Beslutet innebar – vilket man knappast kunnat förutse – att en ny bank ansågs bildad i och med den nya oktrojen. Detta i sin tur krävde ekonomisk avräkning mellan gamla och nya bankerna. För Sandwall måste det ha kommit som en chock när han insåg att bolagsstämman den 1 september 1846 hade att ta upp frågan ”om beskaffenheten af de sedlar, hwilka anses böra begagnas under den förnyade Småländska bankens verksamhet”³⁸. Han förstod att de gamla sedlarna skulle inlösas och avräknas mot sedelkontot. Den slutliga katastrofen skulle visserligen dröja, eftersom det skulle ta lång tid att få in alla sedlar, men den skulle inte gå att undvika. Som vi vet dröjde katastrofen till början av 1851.

För Sandwall förbyttes hösten 1846 hans tidigare känsla av relativ säkerhet mot vissheten om ett oundvikligt avslöjande. Det ligger nära till hands att förlägga hans första tanke på att lämna banken och småningom även Jönköping just till hösten 1846, då han insåg att avslöjandet förr eller senare skulle komma. Detta är en gissning, vad vi vet är att han avgick från sin befattning i banken i mars 1847, att han sålde sina företag i Jönköping under hösten 1848 och att han i november samma år avflyttade till Göteborg. Sandwalls beslut att lämna Jönköping må ha flera orsaker men nog påskyndades avresan av hans önskan att lämna den mark som började bränna under hans fötter.

Man har ibland spekulerat över varför Sandwall gjorde sitt tillgrepp i banken, om det var för att finansiera sina investeringar i hus och företag eller om det var för att täcka spekulationsförluster³⁹. Den frågan tangeras i not 36 men lämnas i övrigt utanför framställningen. I stället skall till granskning lyftas fram de rykten

³⁷ JB, 29 apr. 1851.

³⁸ JT, 22 aug. 1846, *Småländs Privatbanks kungörelser*.

³⁹ Thavenius, R., a. a., s. 217.

som cirkulerat om att Sandwalls brott, innan det avslöjades, skulle varit mer eller mindre känt av J. P. Lundström.

J. P. Lundström och Sandwalls brott

Litteraturhistorikern Karl Warburg utgav år 1900 *Viktor Rydberg. En lefnads-teckning* och kom där också in på "den Sandwallska katastrofen". Warburg lanse-
rar den uppfattningen att boktryckare Lundström haft på känn att Sandwall gjort
något brottsligt under sin tid i banken. Warburg citerar "ett den 21 oktober 1848
tryckt nummer 13 av *Suppleanten*" där Lundström retoriskt uppmanar Sandwall
att fritt utsäga, om under Lundströms direktörstid i banken

"möjlighet bereddes för oredligt sinnade personer att tillgripa av bolagets eller enskildes inom
banken befintliga medel till större eller mindre belopp och att för tillgreppets döljande de funnit
tillfälle att förfuska bankens räkenskaper samt nödvändigheten att afdanka kamrerare och annan
bankkontorets tjänsteman såmedelst framkallades ...".

Warburgs uppfattning var alldeles tydligt den att J. P. Lundström kände till el-
ler anade Sandwalls brott. Warburg påpekar att det återopade numret av *Supple-*
anten aldrig utkom och följaktligen saknas i KB:s tidningsarkiv. I en not tillfo-
gas: "Det intressanta numret, hvilket aldrig spriddes, har författaren funnit i en
enskild samling".⁴⁰

Thavenius tar upp Warburgs argumentering till kritisk granskning. Han menar
att de citerade formuleringarna i *Suppleanten* snarare syftar på vissa kända för-
skingringar som förekommit inom banken än på något av Sandwall begånget,
ännu oupptäckt brott. Thavenius hävdar att ett förtigande skulle ha gjort Lund-
ström till medskyldig.⁴¹ Warburg har uppenbarligen själv sett dokumentet, som
han endast delvis citerar. Eftervärlden har därför haft att hålla sig till Warburgs
ord. Karl Warburg var son till göteborgsgrosshandlaren Michael Simon War-
burg, vilken dagen före Sandwalls flykt ur landet lånade denne 300 riksdaler⁴².
Möjligen kan Sandwalls kontakter med familjen Warburg ha bidragit till att Karl
Warburgs uppfattning i denna fråga tidigare har tagits för god av en rad författare
som skrivit om Sandwall eller banken. Thavenius tolkning däremot, grundas på
vad Warburg citerar och kan förefalla befogad i förhållande till vad som hittills
 varit känt.

Suppleanten

Av ett brev den 25 febr 1899 från Carl Lundström till Karl Warburg framgår att
det är hos Carl Lundström som Warburg sett det famösa exemplaret nr 13 av
Suppleanten. Warburg höll vid denna tid på med sin Rydbergsbiografi och hade
kanske frågat Lundström, om denne som gammal Jönköpingsbo och vän till
Rydberg hade något material som kunde komma till nytta. Carl Lundström kan
då ha erinrat sig *Suppleanten*, som han tidigare hade mottagit av sin bror Janne,

⁴⁰ Warburg, K., a. a., s. 102.

⁴¹ Thavenius, R., a. a., s. 233–234. – Jag har inte kunnat finna någon uppgift om att andra *förskingringar* vid
denna tid förekommit inom Smålands Privatbank, däremot sedelförfalskningar (Kock, K., a. a., s. 55) liksom de
tidigare nämnda förlusterna genom ruinerade bankbokhållare.

⁴² Warburg, K., a. a., s. 114.

och lät Warburg få tillgång till dokumentet. Av nyssnämnda brev förefaller det som om Warburg till en början trott att *Suppleant*-numret blivit indraget av justitiekanslerns ombud, vilket Carl Lundström ansåg otroligt, ”detta skulle nemligen ha väckt ett sådant uppseende, att jag nödvändigt skulle komma ihåg det”.⁴³

Suppleanten nr 13 den 21 oktober 1848 finns i C. F. Lundströms arkiv på KB:s handskriftsavdelning⁴⁴. Det är ett original i tidningens vanliga utstyrsel, uppklistrat i ”BLÅ BOKEN, SLÄKTEN LUNDSTRÖM”. Intill tidningsnumret finns en utklippt del av ett brev ^{17/}₄ 1886 från Janne Lundström till brodern Carl:

”Jag har länge burit på ett aktstycke som jag en gång berättat om för dig och vill delgifva dig. Jag skickar det nu härjente. Det har för oss serdeles intresse. Deri äro som i ett elektriskt batteri samlade alla de åskor som den tiden laddades öfver J Sandvalls hufvud, men som besynnerligt nog kunde afledas tills de efter 2 år (?) slogo ned öfver hans hufvud. Uppsatsen är i det hela ganska väl skrifven och är högst märklig för de mer än halfva uttalanden de innehåller om de mystiska bankförhållandena, om hvilken sak Far synes haft mer än blott aning redan 1848, – en tid då ingen ännu visste att ett svårt brott belastade J. S:s samvete.”

Janne Lundström har antagligen hittat *Suppleanten* efter faderns död 1868 men funnit dess ämne så brännbart, att han då höll tyst om saken. Att döma av brevet till brodern 1886 ansåg Janne att fadern varit Sandwall på spåren. Uttrycket ”redan 1848” tyder på att fadern inte dessförinnan inför Janne kommit med antydningar om Sandwalls brottslighet, i alla fall inte så pass tydliga att den lyhörde Janne förstått vad det rörde sig om. Carl delade av allt att döma Jannes uppfattning om faderns misstankar; inte heller Carl torde direkt från fadern ha hört något om Sandwalls brott, i så fall hade han nämnt detta i sin handskrivna, korta kommentar till *Suppleanten*.

Nu känner vi alltså innehållet i *Suppleanten*. När sonen Janne kallar det hela för en ”uppsats, i det hela ganska väl skrifven”, måste omdömet ses som ett understatement. ”Sändebrevet” vibrerar ju av en stark men återhållen vrede, maskerad bakom en kraftfull retorik som närmast för tanken till Marcus Antonius' berömda liktal över Caesar! Vad är det som så till den milda grad upprör den gamle boktryckaren? Sandwall har i sin tidning kommit med en välformulerad insinuation att direktör Lundström skulle vara ”impopulär” och *Suppleantens* rent formella innehåll kan sägas vara ett svar på detta angrepp⁴⁵. Men för att komma det ”verkliga” innehållet och dess psykologiska förutsättningar på spåren, måste vi gå tillbaka till våren 1843.

Först är det dock på sin plats att göra en bedömning av Warburgs slutsats om J. P. Lundströms misstankar. Warburg citerar en del av Lundströms mot Sandwall riktade insinuationer men enligt min uppfattning inte kärnpunkten, här nedan kursiverad:

Jag har äfwen (som Tit. säkerligen icke glömt, men som jag icke dess mindre har mina goda skäl att nu erinra Tit. om), i 2½ år varit Direktör i Smålands Privatbank. Om jag icke afgick från detta bestyr med lika godt rykte, som jag emottog detsamma, eller om under denna tid, till följd af min vårdslöshet eller förlamade tillsyn, möjlighet bereddes för oredligt sinnade personer att

⁴³ KB:s handskriftsavdelning, Karl Warburgs brevsamling.

⁴⁴ KB:s handskriftsavdelning, 1978/132.

⁴⁵ JB, 14 okt. 1848.

tillgripa af bolagets eller enskildas, inom banken befintlige medel, till större eller mindre belopp, och att för tillgreppets döljande, de funnit tillfälle att förfuska bankens räkenskaper, samt nödvändigheten att afdanka Kamrerare och annan bankkontorets tjänsteman såmedelst framkallats, så utsåg äfwen det inför allmänheten, utan personligt undseende.

Lundström erinrar Sandwall om sin tid som direktör i banken och gör det på ett insinuant sätt. Han tar upp det hypotetiska fallet att någon oredligt sinnad person tillgriper medel ur kassan, såmedelst framkallande nödvändigheten att avskeda "kamrerare och annan bankkontorets tjänsteman". Det är detta som ansetts syfta på de tidigare nämnda tre avskedade bokhållarna men ingen av dem hade "förfuskat" bankens räkenskaper. Härtill kommer – och det är Lundströms poäng – att ingen *kamrer* inom banken ertappats med något brottsligt. Ordet *kamrer* är därför en insinuation syftande på Sandwall. Slutligen uppmanas Sandwall att offentliggöra om något skumt förekommit, "utan personligt undseende". Varför skulle det sista behöva framhållas?

Tre personer hade läst *Suppleantens* nummer 13 före publiceringen av Warburgs Rydbergsbok, nämligen Janne och Carl Lundström samt Karl Warburg själv och alla tre ansåg att J. P. Lundström haft "mer än blott aning" om Sandwalls brott "redan 1848". Låt oss acceptera den uppfattningen som en arbetshypotes, då vi nu går tillbaka till våren 1843.

Jonas Svalanders brev

J. P. Lundströms äldsta dotter Jenny var under våren 1843 förlovad med John Svalander, som sedan blev häradshövding. Johns far, lagmannen Jonas Svalander i Jönköping skrev den 7 april 1843 ett brev till John, den blivande svärsonen i J. P. Lundströms familj. Det citeras här i sin helhet:

Min K. John!

Händelserna hafva gjort till en angelägenhet att äfven idag upvakta Dig med en liten skrifvelse, den jag nu påbegrinner innan morgondagsposten från Sköfde inkommer, på det icke något må hindra mig från communicationen af hvad jag har att säga. Det roar mig att genom dessa vidlyftiga preludier reta Din nyfikenhet.

Din Käre Svärfar besökte mig igår och mellan 4 ögon gaf mig förtroende om sin plan att öfverlåta Boktryckerirörelsen till sin äldste Son och det emot någon Köpeskilling som skulle delas lika mellan honom och hans syskon. Jag förmodar att Du med denna post efter hvad Gubben⁴⁶ trodde, får från Janne en afskrift af den projekterade afhandlingen, som Gubben upläste för mig. Af denna finner Du ock att Gubben jemväl vill lemna pappersbruket också med alla sina Inventarier, materialier och förlagor samt färdiga tillverkningar, att Gubben väl föreskrivit premierna för värderingar af det ena och andra, men inte bestämdt totala värdet till Ziffran eller ens på någon artickel utan lemnat det till Barnens öfverenskommelse. Gubben yttrade att han till en början önskade få Ditt yttrande i ämnet. Jag tackade å Dina vägnar för en så utmärkt attention och trodde mig äfven kunna på förhand säga hvad Du svarar, nemligen att Du fått löfte om den skatt i tillkommande Svärföräldrars hus, som Du framför alt önskat och eftersträfvat, att Du för öfvrigt med största tacksamhet emottager hvad de af sin godhet vilja gifva sin dotter, men att Du som för ingen del förstår att bedöma värdet af den ena eller andra rörelsen eller ens hvad dermed skulle följa, säkert önskade att Gubben sjelf ville i allo bestämma värdena med hvad mera som tillhörde vilkoren, hvarmed Du i alla delar skulle anse Dig nöjd, under önskan och förhoppning att ej annat än Föräldra- och Syskonpris komme ifråga.

⁴⁶ Brevskrivaren Jonas Svalander var född 1772 men kallar ändå den drygt 10 år yngre J. P. Lundström för "Gubben".

Suppleanten.

N:o 13.

Jönköping den 21 Oktober.

1848.

**Ständebref till Redaktören af Jönköpingsbladet,
Herr J. Sandwall! *)**

Med anledning af den notis i Tit. blad för Lördagen den 14 dennes, medelst hwilken allmänheten erhåller kunskap derom att fönsterinslagningar äro egt rum hos 2:ne af Tit. namngifne personer, hwilka Tit. stämplat såsom warande "impopulära," får undertecknad såsom en af dessa, härmedelst uppmana Tit. att genom sitt blad äfwenledes göra för allmänheten bekant af hwad beskaffenhet den impopularitet är, som rörande min person existerar, samt att derjämte framlägga de facta, hwilka utgöra grundwalen för densamma. Skulle också (hwad jag på temligen goda skäl har anledning förmoda), den ifrågawarande impopulariteten icke wara någon annan än den, hwilken under loppet af flera år, medelst de mot mig personligen riktade ilska och wanwettiga uppsatserna i Tit. blad blifwit så sorgfälligt och oafslätligt bearbetad, så uppmanar jag Tit att äfwen för densamma framlägga giltiga skäl. Jag lemna för sådant ändamål Tit härmed fullkomlig rättighet att anställa den noggrannaste och allwarligaste granskning rörande min wandel, både före den dag, då menniskoslätet hade att hugna sig åt Tit födelse till werlden, och sedermera, under loppet af de 43 år jag warit medlem af detta samhälle, inom hwilken sednare tid jag ej mindre i och för mina egna angelägenheter såsom näringsidkare och husegare, än till följd af mångfaldiga kommunala bestyr, hwilka blifwit mig anförtrödda, warit i temligen widsträckt beröring med samhällsmedlemmar af alla klasser. Finner Tit. att jag under någon af dessa åsidosatt något af hwad samhället har rätt att fordra af en redlig man, så träd fram och angif det för allmänheten. Jag har äfwen (som Tit. säkerligen icke glömt, men som jag icke dess mindre har mina goda skäl att nu erinra Tit. om), i 2½ år warit Direktör i Smålands Privatbank. Om jag icke afgick från detta bestyr med lika godt rykte, som jag emottog detsamma, eller om under denna tid, till följd af min wårdslöshet eller förlamade tillsyn, möjlighet bereddes för oredligt sinnade personer att tillgripa af bolagets eller enskildas, inom banken befintlige medel, till större eller mindre belopp, och att för tillgreppets döljande, de funnit tillfälle att förfuska bankens räkenskaper, samt nödwändigheten att afdanka Kamrerare och annan bankkontorets tjensteman såmedelst framkallats, så utsäg äfwen det inför allmänheten, utan personligt undseende. Under loppet af omkring en tredjedel af ett århundrade har jag inom ett annat samhälle innehaft fabriksrörelse och brukat egna fastigheter; i nära 15 år warit husfader derstädes för cirka 130 personer, som haft sitt uppehälle af min rörelse eller min jord, samt har, under en stor del af denna tid, äfwen der innehaft kommunalbestyr i

rerare och annan bankkontorets tjensteman såmedelst framkallats, så utsäg äfwen det inför allmänheten, utan personligt undseende. Under loppet af omkring en tredjedel af ett århundrade har jag inom ett annat samhälle innehaft fabriksrörelse och brukat egna fastigheter; i nära 15 år warit husfader derstädes för cirka 130 personer, som haft sitt uppehälle af min rörelse eller min jord, samt har, under en stor del af denna tid, äfwen der innehaft kommunalbestyr i Södenmagasin, Södennämnd, Wasthammarbä, och Skolstyrelse och der är följande ett nytt

Sockenmagasin, Sockennämnd, Fattigwårds- och Skolstyrelse, och der är således ett nytt ganska widsträckt fält för Tit. att efterterspana, för att offentliggöra, om derstädes, mera än inom Jönköpings samhälle, allmänna opinionen har något att föra mig till last, i och för mina förfoganden som husbonde eller samfundsmedlem; om det språk jag der fört, wid de allmänna sammankomsterne eller i det enskilda lifwet warit den lugne och fredsälskande, för det allmännas bästa, efter måttet af sitt förlänta pund, arbetande medborgarens, eller om det warit egoistens, eller den öfwermodiges eller popularitetsjägarens eller agitators, och om genom detta språk tilläfwentyrts mina egna underhafwande eller fabriksarbetare eller andra enfaldiga och godtrogna menniskor blifwit uppgylade eller hänförde att inom eller utom hus störa friden och lugnet eller säkerheten till person eller egendom för någon eller några andre medborgare, som kunnat anses hafwa på ett eller annat sätt stätt i vägen för mina mer eller mindre oförwäget beräknade industriella planer, och som hwarken med läck eller påck welat uppföra sina rättmätigt förwärfwade fördelar, för att derigenom öka mina, eller som egt nog mycken sjelfständighet att ej kunna förmås gå andras lumpna ärenden. Med ett ord: i hwilket af alla de här ofwan uppräknade fall, eller hwilka andra som helst, som ligga inom gränserna för min werksamhet under hela min lefnadsbana, lemna jag Tit. frihet att obehindradt anställa forskningar och att offentliggöra allt hwad som på fullgiltiga skäl kan föras mig till last samt rimligtwis kan anses hafwa föranledt den impopularitet, hwilken Tit. i den ofwan oförmälte Jönköpingsblads-artikeln wetat fästa wid min person.

Då Tit. såsom publicist ansett sig icke böra underlåta att i sitt blad oförmäla fönsterinslagningen hos mig, och yttrat ett (twifwelsutan från ett ädelt menniskoälskande hjerta utgång) ogillande af densamma, samt derwid fogat den wackra önskan, "att den eller de brottslige blefwo upptäckta samt till wälförtjent straff beforderade", följer deraf owilkorligen att Tit. anser sig böra underrätta allmänheten om hwilka de personer äro som skäligen hållas misstänkte för det ifrågawarande föraktliga dådet, och för den händelse att Tit. tilläfwentyrts icke redan fått kunskap om hwilka dessa personer äro, får jag härigenom uppmana Tit. att inhemta sådan kännedom ur Protokollet öfwer den inför stadens magistrat sisl. måndag hållna polisundersökning i ämnet.

Jönköping den 18 oktober 1848

J. P. Lundström.

Suppleanten trycktes med den för tiden vanliga frakturstilen. Texten har här "översatts" till modernt typsnitt; kursiveringarna har gjorts här.

Sådant instämde ock med min tanke om det rätta, hvarföre jag ansåg lämpligast att föräldrarne sålde till sin son Boktryckerirörelsen med det generella bihanget att Köpeskillingen finge delas mellan barnen; Likasom att de egde att särskilt sälja Pappersbruksrörelsen för sin räkning, eftersom Janne icke ville köpa den för att icke komma i för mycken skuld och vidlyftighet. Af projectet till afhandlingen ser Du ock att Gubben vill hafva någon Lifränta, den han likväl icke till beloppet bestämt och jag ej heller nu ville efterfråga. Gubben yttrade att det instämt med hans önskan att Barnen, de omyndiga genom ett par gode män, upgjorde om priset, hålst gubben önskade att undvika det några af hans säljande barn skulle tycka att han sålt för underpris och Köparen att han betalt för mycket. Men jag svarade att den senare väl icke samtyckte om priset icke vore billigt och att de säljande hvarken egde någon talan mot hvad Föräldrarna gjort och egt att besluta eller egde fog eller sinne att dermed vara missnöjde. Gubben tycktes inte illa anse den ena eller andra complimenten och ej heller ogilla mina skäl, utan tror jag väl att han i sjelfva verket gärna bestämmer värden i alla delar; Emellertid yttrade han provisionellt att han ansåg Boktryckerirörelsen med alla sina tillhörigheter vara värd 20000 Rdr Rgs och Pappersbruket hälften deremot, men åtminstone tillsammans 30000 Rdr Rgs. Man får nu se hvad Janne skriver.

Gubben frågade om Du icke kunde komma hit snart men jag yttrade att jag tviflade på att Du kan komma förrän i Maj eller kanske slutet af denna månad. Jag frågade om hans och Jennys resa till Sköfde dertill han svarade att den visst kommer att ske fram i Maj, då såningen är fullbordad. ... Bäst är om Du i bref till Jenny lemnar underrättelse om terminerna då Du är hindrad af Förrättningar, ty Gubben bestämmer säkert icke resan långt före dess företagande.

Gubben berättade ock att Janne ville hafva en compagnon i Boktryckerirörelsen och att fråga vore om Sandwall; men Gubben tyckte ej rätt väl om det förslaget sedan Sandwall dåraktigt nog köpt Rydinska huset och således redan satt sig i vidlyftighet. Annars hade han ej emot personen, men tyckte som jag att den som skall ingå i en vidlyftig rörelse bör hafva något att skicka in i den, serdeles om de unga herrarna ej åtnöja sig att bedrifva den på gamla viset utan i en större skala som kostar mycket penningar och väl kan löna sig men äfven vara äfventyrlig.

Sedan Gubben Lundström gått bort föll mig in sedan jag lagt mig i går afton, att den kloke Gubben gjort vida mer klokt om han endast uplåtit Boktryckerirörelsen till Janne med rättighet för barnen att dela köpeskillingen, men utan skyldighet att gifva någon lifränta, i stället för hvilken han bordt behålla pappersbruket, som ingen bättre än han kan sköta och dertill har han god tid då han flyttat helt och hållet på landet. Jag förmodar att pappersbruket ger omkring 1000 Rdr Rgs i behållan och som jag tyckte mig förstå var det ett sådant belopp han ville ha i lifränta; och då han dertill hade hyror för huset i Staden der han endast tänkte behålla ett par eller tre rum för egen räkning så kunde han hafva godt på sin landtegendom, fastän han sade sig icke hafva några Cont. der, utan 3000 Rdr i skuld på den sist inköpte och nu i vår tillträdde gården. Troligen har han väl åtminstone så mycket som svarar mot denna obetydliga skuld, den han sade sig gerna hafva velat betala vid gårdens tillträde om han det fått. Han är icke så halt som han linkar. Också har Gubben en hop actier i Privatbanken ehuru de blivit transporterade på Janne för det Gubben för ingen del ville bli Direktör i banken. Äfvensom actier i Societetsinrättningen och Frimurarhuset. Jag skall väl när jag nästa gång kommer att språka med Gubben under iakttagande af all nödig grannlaghet säga honom min idé, som jag här förut yttrat, om så åtbära skulle.

Nu har jag vidt och bredt ordat i detta ämne, men jag ansåg det tjenligt att ingenting deraf utesluta. Idag är Gubben säkert på Jöransberg och har sin Jenny med sig men han kommer visst hem i afton och jag undrar om icke Jenny kommer hit i morgon eftermiddag, efter hon ej varit här hela veckan, sedan i söndags. Vid tillfälle får jag från Dig underrättelse hvad Janne skrivit och Du svarat. En afskrift af projectet till afhandlingen kunde jag väl vilja se, ty Gubben läste visst ej upp hela innehållet som jag tyckte. Att Gubbens rörelse ej är obetydlig kan slutas deraf att som han sade Cassautgifterna gjort på ett år 18000 Rdr och naturligtvis incasseringarna ett belopp svarande deremot, men som han icke till beloppet nådde närmare än som sagt är.

d 7. April (1843)

Intet bref vinkade från Dig, men jag kan inte heller säga att jag just väntade något med denna post. Om vädret varit vackert hade troligen Jenny besökt oss i eftermiddag. Hon är alltid så välkommen men hon har ej varit här sedan i lördags, således på en hel vecka.

När väglaget blir någorlunda drägligt så vore det väl inte ur vägen att se till Din fästmö, då också åtskilligt kunde ordnas och rangeras, men det förstår sig att sådant som långresor måste bero på tid och omständigheter.

Din trogne pater/

J Sn.⁴⁷

J. P. Lundströms planer våren 1843 innebar alltså att han ville överlåta hela sin verksamhet utom jordbruket på Janne Lundström. I brevet talas icke om Jönköpings Tidning utan om "Boktryckerirörelsen" samt dessutom om "pappersbruket", "landtegendomen", "hyror i staden" och en "livränta". Av sammanhanget framgår dock klart att "Boktryckerirörelsen" även innefattade Jönköpings Tidning. Detta är ett för det följande viktigt konstaterande.

Den situation som Svalander skildrar, skiljer sig från den som Carl Lundström berättar om i sina Minnen. Enligt dessa skulle Janne ha skrivit till Carl i England att fadern låg illa sjuk och att Janne blivit hemkallad från Uppsala för att sköta både tryckeri och tidning och även faderns övriga affärer. Fadern tillfrisknade framåt sommaren och enligt Carl skulle Janne ha hoppats få överta tryckeriet efter tillfrisknandet men fadern ville inte skilja sig från detta. Janne skulle då – enligt Carl – ha beslutat starta eget tryckeri ihop med Sandwall.⁴⁸

Svalanders brev ger oss en ögonblicksbild av läget i början av april 1843. Inte ett ord om sjukdom eller klenhet hos blivande medsvärfadern, J. P. Lundström. Enligt brandstodsbolagets direktionsprotokoll skulle ordföranden, J. P. Lundström, själv ha lett samtliga direktionsmöten under våren 1843. Carl Lundströms påstående i Minnen om att fadern varit svårt sjuk, är alltså med all sannolikhet en missuppfattning. Svalander nämner intet om orsaken till "Gubbens" beslut, antagligen därför att han inte tyckte att det var förvånansvärt: J. P. Lundström var nu 60 år, var ordförande i brandstodsbolaget och var varmt intresserad av sin lantegendom – att han då ville släppa sin övriga verksamhet till sonen var begripligt. Enligt Svalander var det alltså inte sjukdom som orsakade att Janne kopplades in; om så varit fallet borde man ha sett ett snabbt ingripande i företagsledningen från Jannes sida. Svalander berättar i stället hur "Gubben" anförtror honom sin plan på verksamhetens överlåtelse till Janne. Planen innefattar också förmögenhetsöverföring till de andra tre barnen liksom ett "remissförfarande" inom kretsen av barn och blivande måg. Tanken på att Janne skall ta över för gott, finns alltså klart utformad redan i början av april.

Svalander ville ge sin son, fästmannen John, en så riktig och fylig bild som möjligt av situationen. Som domare torde Svalander kunna bedöma hur mycket substans olika situationer inrymde och han ifrågasatte aldrig att projektet var realistiskt. Svalanders skildring måste därför ges vitsord framför Carl Lundströms. Denne har helt enkelt missuppfattat situationen! Janne skrev antagligen sitt brev i början av april och hans avsikt var att be brodern komma hem för att

⁴⁷ KB:s handskriftsavdelning, Lundströmsarkivet. Brevet från Jonas Svalander den 7 april 1843 till sonen John Svalander föreligger endast i maskinskriven avskrift. Avskriften är påtecknad av Sigrd Raabe född Löfström, som anger att brevets avsändare är hennes morfars far och mottagare hennes morfar. Sigrd Raabes morbror, Edvard Svalander, bodde på Uddnäs invid Almare-Stäket och brevets original har möjligen funnits där. Avskriften har antagligen lämnats av Sigrd Raabe till Sigurd Curman, som inordnade den bland Lundströmspapperen.

⁴⁸ Curman, J., a. a., s. 65 och 75. Hänvisning görs här till den tryckta biografien över C. F. Lundström, där de aktuella delarna av Lundströms Minnen återges ordagrant eller med en lätt redigering. Betr. Minnena, se not 8. I den stencilerade avskriften av Minnena återfinns ref. på s. 44 och 46.

vara med om överläggningarna inom familjen. Han ville kanske inte i brevet direkt säga ut hur omfattande och definitiv den planerade överlåtelsen avsågs att bli. Han kan ha tyckt att det behövdes en förklaring och angav då faderns ålder; han valde kanske därvid ordalag som möjligen kunde tyda på sjukdom. Carl förstorade saken i sin fantasi och påskyndade hemresan. Det sagda är gissningar men kan förklara Carls felaktiga uppgifter om faderns sjukdom.

Vid Carls hemkomst i juni var hela projektet skrinlagt och Janne planerade att starta eget utan faderns medverkan⁴⁹. Vad hade hänt mellan början av april och Carls hemkomst?

Uppgiften i Svalanders brev om Sandwalls medverkan visar att Jannes möjlighet att få överta *Jönköpings Tidning* diskuterats med Sandwall, och troligen även inom den s. k. Kommittén, redan i början av april 1843. Att så varit fallet styrks av ett brev från Carl Jonas Love Almqvist till Vendela Hebbe den 23 april 1843: Almqvist tänkte inte bli huvudredaktör för någon provinstidning. Almqvist hade på våren 1843 med sin familj flyttat till en gård utanför Jönköping och han kom snart in i den liberala kretsen.⁵⁰ Säkert tänkte man sig inom Kommittén att *Jönköpings Tidning* med Janne Lundström som utgivare skulle få en mer öppet liberal profil. I tidigare studier av den liberala pressen i Jönköping har det inte varit på tal att de liberala krafterna i april 1843 skulle ha haft utsikt att "ta över" *Jönköpings Tidning*. Om den möjligheten realiserats, skulle Jönköpingsbladet kanske aldrig ha sett dagens ljus. Nu ingår Sandwalls brott och J. P. Lundströms misstankar härom i den orsakskedja som slutade med att *Jönköpingsbladet* kom till på hösten 1843.

Janne Lundström bör ha insett att allt som rörde faderns skötebarn, *Jönköpings Tidning*, måste hanteras försiktigt. Men det är ändå möjligt att Janne inför fadern kommit att beröra sina och Sandwalls planer för tidningens framtid. Detta kan ha varit tillräckligt för att få fadern att backa ur, "jag behåller allt tidningen". Svalander skrev att både "Gubben" och han själv spontant reagerat mot förslaget om Johan Sandwall som Jannes kompanjon i tryckeri- och tidningsrörelsen. Sandwall hade förköpt sig genom sitt husköp och försatt sig i "vidlyftighet" och var därför en dålig affärspartner. Jannes önskemål om att ha Sandwall som kompanjon bör ha irriterat fadern och kanske fått honom att börja fundera över Sandwalls ekonomiska ställning.

Ännu 1841 hade J. P. Lundström varit en av bankens direktörer; för bankdirektionen var det viktigt att ha en klar uppfattning om folks kreditvärdighet och man kan utgå ifrån att ledamöterna i direktionen vid sina regelbundna lördags-träffar delgav varandra mer eller mindre diskreta "nyheter" inom området. Lundström hade nog ingen svårighet att vid behov knyta an till det kontaktnätet och även som tidningsredaktör hade han sina informatörer. När väl Sandwalls ekonomi kommit i blickfältet var det därför inte svårt för Lundström att göra en ganska säker analys av Sandwalls ekonomiska ställning, helt enkelt en "kontantkontroll". Lundström kan sålunda genom några sonderingar ha fått klart för sig, vilka lån Sandwall hade, både hos bank och hos privatpersoner, vilka betal-

⁴⁹ Carl Lundström anger i sina Minnen inte dag för hemkomsten. En sammanvägning av kända omständigheter leder till den här angivna tidsbestämmelsen "juni".

⁵⁰ Thavenius, R., a. a., s. 166.

ningsvillkoren för det nyköpta huset var och vad som i övrigt fanns av tillgångar och förpliktelser. Han fick inte den ekvationen att gå ihop likvidmässigt. Slutsatsen blev att Sandwall endera lånat pengar på okänt håll ... eller skaffat fram kontanter på oärligt sätt, troligen från banken. Lundström insåg att han inte hade tillstymmelse till bevis och att han därför måste hålla tyst. Inte ens Janne kunde han inviga i sin misstanke och vi vet inte vilket skäl han angav för att inhibera den planerade överlåtelsen till sonen.

Då J. P. Lundström väl fått uppmärksamheten riktad på Sandwall, kan han på olika sätt ha "testat" honom för att få bekräftelse på sina misstankar. Möjligheten av någon oärlighet från Sandwalls sida inom banken kan av Lundström ha förts på tal i ytterst förtäckta ordalag vid tillfälliga möten med Sandwall. Beroende på Sandwalls reaktion kan misstankarna ha förstärkts och övergått i en sorts "viss-het". Sandwall kan samtidigt ha fått klart för sig att Lundström misstänker något men han är trygg i sin förvisning att brottet inte kan upptäckas. Lundström å sin sida vet, att Sandwall vet att han, Lundström, misstänker något men saknar bevis. Det rör sig om ett spel mellan de båda kontrahenterna, ett spel som fortsätter också i deras tidningar.

Här framläggs alltså en hypotes om J. P. Lundströms undersökningar av Sandwalls ekonomi och möjliga brottslighet. Den får ses som ett försök att diskussionsvis klarlägga om det överhuvudtaget varit möjligt för en utomstående att få grundad anledning misstänka Sandwall för brott. Det finns visserligen inga fakta som styrker att det gått till så här men inte heller något som talar däremot. Låt oss se det förda resonemanget som en nödvändig förutsättning till den redan uppställda arbetshypotesen om Lundströms misstankar mot Sandwall.

Svalanders brev belyser slutligen Jannes etablering av en ny tidning. Enligt den hittills kända versionen av händelseförloppet, förmedlad genom Carl Lundströms Minnen, framstår Jannes handlande mot fadern onekligen som en smula kärvt, då han så snabbt startar en konkurrenttidning. Ett sådant handlingssätt var helt enkelt inte "likt" Janne. Nu vet vi genom Svalanders brev att fadern senast i början av april 1843 föreslog Janne att ta över tryckeriet med tidningen, ett förslag som han redovisade skriftligen. Janne talade med Sandwall om tidningsplanerna och kom att alltmer inrikta sig på att bli tidningsutgivare – han hade ännu inget riktigt yrke. Möjligheten av Sandwall som Jannes kompanjon får fadern att ångra sig, han vill inte längre överlåta verksamheten på Janne, åtminstone inte tidningen. Den uppkomna situationen med Jannes förväntningar på att få överta, gör det inte lätt för fadern att backa ur sitt mer eller mindre givna löfte att överlåta. Han inser att Janne sett mycket positivt på möjligheten att bli tidningsutgivare och det är emot hans principer att inte fullfölja uppgjorda planer. Läget kompliceras ytterligare, då han inte till Janne kan säga det verkliga skälet till att planerna ändrats. Fadern anger därför något svepskäl. Vilket detta än kan ha varit, känner båda kontrahenterna att Janne fått ett visst psykologiskt övertag. I det läget kan det till och med kännas som en lättnad för fadern att Janne startar egen tidning.

Bokhållare Hoflings självmord

Lundströms "testning" av Sandwall vid personliga sammanträffanden är alltså en ren gissning. Säkert är dock att han i sin tidning upprepade gånger kom med an-

tydningar, som Sandwall borde ha förstått men som var så vaga att läsarna i övrigt lämnade dem utan reaktion. Första gången var den 13 december 1845. *Jönköpings Tidning* meddelade i en kort notis att en bokhållare i Smålands Privatbank, Hofling, hade begått självmord. Som orsak angavs att han "skall ha emottagit penningar, hwilka han skall förskingrat". Det var något ganska oerhört att *Jönköpings Tidning* på detta sätt beskyllde en person för brott men säkert hade Lundström en bestämd avsikt. I notisen broderades förskingringsbrottet ut något och anknöts klart till Privatbanken, i avsikt, kan man antaga, att förmå banken att ställa till med en extra revision.⁵¹ Om en sådan kunde komma till stånd, skulle kanske Sandwalls förmodade förskingring också uppdragas.

Jönköpingsbladet reagerade mycket kraftigt mot uppgiften om förskingring som orsak till Hoflings självmord, som "kunde ingifwa den förmodan att han warit en oredlig man". Men det som främst gjorde Sandwall så upprörd var nog risken att banken skulle börja utreda och revidera; han satte till alla klutar för att undvika detta. Redan den 16 december, tre dagar efter notisen i *Jönköpings Tidning* kunde *Jönköpingsbladet* sålunda publicera en rad utredningar och vittnesmål, som alla avsågs visa att Hofling tagit sitt liv i tillfällig sinnesförvirring. Fyra jourhavande ledamöter av Privatbankens direktion intygade att Hofling "wid sin död lemnade de till bokhållarebefattningen hörande böcker och räkenskaper efter sig uti fullkomlig ordning, så att ingenting befinnes wara graverande för hans minne såsom tjensteman i Banken" (daterat den 15 dec.). I undersökningsprotokollet vid Kämnersrätten den 11 dec. redovisas en rad vittnesmål: i ett läkarintyg talades om Hoflings "kroniska lidande på hjernan och ryggmärgen" och bankens vaktmästare "hade under lång tid funnit Hofling underlig". Banken gjorde aldrig någon extra revision – möjligen beroende på Sandwalls kraftfulla agerande men kanske främst för att det egentligen saknades grund för Lundströms uppseendeväckande påståenden i *Jönköpings Tidning*.⁵²

Jönköpingsbladet publicerade samma dag också ett öppet brev till redaktören för *Jönköpings Tidning*:

".. Ni affekterar att wara stadens CUSTOS MORUM ... men, minnena från ungdomen alstra rätt ofta ett dogmatiserande behof hos ålderdomen. ... Då ni i Lördags utsläppte ert blad borde ni icke wara okunnig om resultatet om den vid domstolen hållna undersökning, hwarigenom blifwit utrett att Hoflings dödssätt haft sin grund i en hos honom befunnen hufwudswaghet, hwarföre ock Rätten förordnat, att han finge ärliga begrafwas. ... Hofling war af naturen, hwad icke alla äro, en wälwillig och hjälpsam man. Han egde flere behöfwande nära anförwandter, dem han icke hjertlöst och tomhändt wisade ifrån sig. ... Den rike mannen⁵³, som lefwer hwar dag kräseliga, eger ingen företrädesrätt till en obefläckad ära framför den fattige ... ingen wet ännu huru våra egna minnen komma att se ut och hwem som planterar rosor eller tistlar på grafwen."

Lundström svarar den 20 december och kallar *Jönköpingsbladets* öppna brev för en "usel diatrib", varpå något genmäle icke kan komma ifråga, "då wi rätt wäl weta, att den allmänhet, som läst densamma, deröfwer redan fällt sin dom,

⁵¹ JT, 13 dec. 1845.

⁵² JB, 16 dec. 1845.

⁵³ Formuleringen i denna sats torde syfta på Lundström; han tog i sitt hus hand om åtskilliga personer ur sin egen och sin hustrus släkter. Det är troligt att Sandwall kände till något fall, där Lundström avvisat någon släkting eller inte visat tillräcklig generositet.

och med denna dom äro wi i allo tillfredsställda” Kände han sig i någon mån träffad? I sakfrågan skriver Lundström i samma tidningsnummer: *Jönköpings-bladet* befarar att notisen om Hoflings ”ruinerande affärer .. och om att han .. emottagit penningar, hwilka han skall förskingrat, kunde ingifwa den förmodan att han varit en oredlig man. .. Wi kunna icke fatta huru den ifrågawarande farhågan kunnat framkallas genom ordalydelsen i vår notis”. Mot slutet av artikeln återkommer Lundström till sin huvudtes: ”Wi upprepa hwad wi ofwanföre förklarar, nemligen att wi icke kunna inse huru det varit möjligt, att i vår ifrågawarande notis upptäcka någon syftning att påbörda Hofling 'oredlighet' i sitt förhållande, ware sig i egenskap af tjänsteman i banken eller enskild medborgare ...”.⁵⁴

Det kan synas som om Lundström nu ursäktar sig och vill backa från vad han tidigare sagt. Så skall skrivningen dock knappast tolkas. Som nyss framhölls var det något för honom oerhört att beskylla Hofling för förskingring. Mot den bakgrunden kanske svaret den 20 december i stället betyder, att Lundström riktar sig till en enda läsare, nämligen Sandwall – sedan må tidningens prenumeranter rycka på axlarna eller tro att redaktören blivit vansinnig. Ty det är både obegripligt och vansinnigt – om man vill se det så – att utpeka någon som förskingrare och samtidigt förvånas över att vederbörande härigenom anses vara en oredlig man. Till Sandwall vill Lundström säga ungefär detta: ”Förskingring – det är väl ingen oredlighet, det vet alla människor; du själv lär ju ha förskingrat men inte påbördas du 'oredlighet' i ditt förhållande, vare sig i egenskap av tjänsteman i banken eller enskild medborgare”.

”Kulissförhållanden” inom Privatbanken

Privatbankens protokoll från bolagsstämmorna jämte revisionsberättelse brukade publiceras i *Jönköpingsbladet* kort tid efter stämman men på våren 1847 uteblev denna publicering. Den 13 mars 1847 skrev *Jönköpings Tidning*: Det har

”väckt ett icke ringa uppseende, att ingen redogörelse för sednaste bolagsstämman och revisionen inom Smålands Privatbank blifwit meddelad. .. En widunderlighet, att Red. af Jönköpingsbladet, som /alltid/ i sitt blad redogjort för Privatbankens bolagsstämma och revisionsberättelse, numera iakttager den fullkomligaste tystnad öfwer den sednast hållna revisionen och bolagsstämman. Som skäl kan man wäl swårigen antaga ... att några inom revisionen eller bolagsstämman inträffade '*förhållanden bakom kulisserna*' ligga i wägen för offentliggörande av berörde förhandlingar, allrahelst som Red. wid åtskilliga andra tillfällen, då '*kuliss-förhållanden*' varit ifråga, ådagalagt både tillräckligt mod och omhugnsamhet att framställa och afslöja de samma, hwadan ock icke någon misstanka derom att skugg-rädsla nu skulle afhålla Red. ifrån att handla annorlunda än tillförne, skäligen bör ega rum. ... I följd af Privatbankens gamla bolags snart förestående upplösning ... hemställes att direktionen låter allmängöra så wäl sednaste revisionsberättelsen öfwer Bankens förwaltning som det under samma revision förda och till direktionen öfwerlemnade protokoll. ...”.⁵⁵

Genom sin kamrerstjänst i Privatbanken hade Sandwall en insyn som tidigare år möjliggjort snabb publicering av bolagsstämmohandlingarna men han hade nu lämnat sin tjänst i banken, vilket kan förklara årets dröjsmål. Lundström förstår säkert detta men passar ändå på att pika Sandwall. Utan att kanske själv riktigt

⁵⁴ JT, 20 dec. 1845.

⁵⁵ JT, 13 mars 1847.

tro på saken insinuerar Lundström att några inom revisionen eller bolagsstämman inträffade "förhållanden bakom kulisserna" skulle ha orsakat dröjsmålet med publiceringen. Lundström introducerar här uttrycket "*förhållanden bakom kulisserna*", till vilket han senare skall återkomma. Han applicerar uttrycket på olagligheter, som förekommit vid banken, alltså förskingringar och förfalskning av räkenskaper, vilka kan sägas försiggå bakom kulisserna. Alldeles klart inkluderar Lundström i begreppet "kulissförhållanden" även ännu oupptäckta brott – 'är det ett sådant som försenat revisionen?', vill han säga. Slutligen spetsar Lundström till det hela genom att begära offentliggörande inte bara av revisionsberättelsen utan även av det under revisionen förda protokollet.

Lundström är delvis ute i ogjort väder eftersom de efterlysta handlingarna publiceras redan den 20 mars⁵⁶. Sandwall svarar för övrigt inte på Lundströms klagomål. Man kan se saken så, att Lundström genom de olika turerna kring kulissförhållanden och revisionsprotokoll får tillfälle visa Sandwall att han är på sin vakt och kommer att slå till om tillfälle erbjuds.

Den 15 juli 1848 återkommer *Jönköpings Tidning* till ungefär samma tema: Ett uttalande i *Jönköpingsbladet* 11 juli

"bör hänföras till de öfrige emot oss riktade ilskna och wanwettiga anfallen, då wi dristat i vår tidning lemna plats för uppsatser, som rört eldsvådorna i Metallfabriken eller kulissförhållandene med wissa af härwarande Privatbanks tjenstemän före 1846 års utgång."⁵⁷

Eldsvådorna i Metallfabriken syftar på det tiotal gånger då Lundström efter eldsvådetillbud i metallfabriken irriterat Sandwall med tidningsartiklar. Saken är mycket känslig för Sandwall och föranleder förgrymmade inlägg mot Lundström i *Jönköpingsbladet*⁵⁸. Det nu väsentliga i notisen den 15 juli 1848 är omnämmandet av kulissförhållandena. Det har sagts att detta syftar på Hofling eller tidigare bokhållares förskingringar men sett i sitt sammanhang måste uttrycket som ovan framhållits tolkas mera oprecist. Om Lundström avser att anspela på sina misstankar mot Sandwall – och enligt min mening är det just det han vill – då får "kulissförhållande" utgöra täckordet härför.

Thavenius har läst inläggen rörande Hofling tämligen bokstavligt och

"kan knappast hålla med J. P. Lundström i påståendena gentemot Jönköpingsbladet. Inte heller förefaller Lundström ha haft särdeles god grund för artikeln om orsakerna till Hoflings självmord. Hans försök att bortförklara sina skrivelser är närmast pinsamma och hans anfall mot Jönköpingsbladet aningen 'vettlöst'"⁵⁹.

Man kan ställa sig tveksam till Thavenius slutsatser i vetenskap om att J. P. Lundström var en synnerligen erfaren och skicklig tidningsman som aldrig omedvetet försatte sig i en ohållbar situation. Den av mig framlagda tolkningen förutsätter att det helt enkelt inte varit Lundströms mening att läsarna skulle förstå allt. Man bör ta fasta på att det i de tre inläggen i *Jönköpings Tidning* i december 1845, mars 1847 och juli 1848 förekommer konstigheter av ett slag som

⁵⁶ JB, 20 mars 1847.

⁵⁷ JT, 15 juli 1848.

⁵⁸ JB, 11 juli 1848.

⁵⁹ Thavenius, R., a. a., s. 221.

helt saknas i övriga meningsutbyten mellan de båda redaktörerna. Det som här kallas konstigheter är sådant som samtida läsare inte haft möjlighet att begripa, såsom det alldeles huvudlösa likställandet av förskingring med redlighet eller talet om kulissförhållanden. Lundström hade omvittnat stränga hedersbegrepp, som förbjöd honom att avslöja obevisbara misstankar för någon, inte ens för sina allra närmaste. Om han med sådana premisser ändå ville skriva i sin tidning vad han misstänkte, då blev det kryptiskt i överkant, förstått endast av den skyldige – men det var tillräckligt för Lundström. En redaktör med motsatt kynne, en flink skandalskrivare med andra ord, skulle ha kunnat komma med antydningar, som varje läsare insett vara riktade mot Sandwall men som denne ändå inte kunnat påtala. Då hade inga tolkningsproblem uppstått.

"Impopulära personer"

En sista kraftmätning mellan de båda redaktörerna inleds i *Jönköpingsbladet* den 14 oktober 1848:

"Återigen hafwa fönsterrutor blifwit inslagna hos Landshöfding Bergensträhle och Direktör Lundström. Dylika ofog, om äfwen riktade mot *impopulära personer*, kunna icke annat än högeligen ogillas af hwar och en ...".⁶⁰ /Kurs. här/.

Det var denna notis som utlöste det aldrig publicerade nummer 13 av *Suppleanten* med sitt "Sändebref", dagtecknat den 18 oktober 1848. Enligt en not till tidningstexten sändes ett exemplar till Sandwall. Utpekandet av Sandwall var så tydligt att Lundström inte hade kunnat undvika frågor från andra läsare om innebörden och en sådan situation ville han för allt i världen undvika. Det var nog skälet till att detta nummer 13 aldrig gavs ut. Däremot behövde Lundström inte frukta indragning av numret – det innehöll ju inget förgrifligt, och knappast heller åtal för ärekränkning av Sandwall.⁶¹

Sandwall bör ha förstått att *Suppleanten* aldrig skulle bli utgiven men tog i alla fall så pass mycket intryck av Lundströms vrede, att han den 21 oktober publicerade en sorts ursäkt:

"Herr Direktör Lundström, som funnit yttrandet ... om 'impopulära personer' sårande för hans medborgerliga anseende, har af oss begärt förklaring. .. Med anledning häraf få wi tillkännagifwa, att wi härmed endast uttryckt wår individuella åsigt. Ha wi derutinnan misstagit oss, så smärtar det oss så mycket mer, som Herr Direktören onekligen eger förtjenster, hwilka berättiga honom till kommunens tacksamhet, och hwilka till och med wi alltid skola finnas färdiga att erkänna..."⁶²

Arbetshypotesen har ju varit att J. P. Lundström haft "mer än blott aning" om Sandwalls brott. Hypotesens grund är det nästan okända numret av *Suppleanten*. Härtill fogar sig nu Svalanders brev i april 1843 och de tre tidningsinläggen i december 1845, mars 1847 och juli 1848. De tre sistnämnda har visats ha inbördes likartad "tendens" och kan tolkas som stöd för teorin om Lundströms misstankar mot Sandwall. Helt i linje med den teorin ligger *Jönköpings Tidnings* reaktion,

⁶⁰ JB, 14 okt. 1848.

⁶¹ Om *Suppleanten*, se not 5.

⁶² JB, 21 okt. 1848.

då Sandwalls brott upptäcktes i april 1851⁶³. För Lundström var ju brottet icke direkt överraskande och han publicerade också undersökningsprotokollet i sin tidning första utgivningsdagen efter brottets offentliggörande⁶⁴. *Jönköpingsbladets* utgivare, A. W. Strehlenert, blev däremot överraskad, hade svårt att tro på Sandwalls skuld och dröjde med att publicera Sandwalls namn och detaljer kring brottet till tredje tidningsnumret efter offentliggörandet⁶⁵.

Sammantaget pekar hela raden av dokument – enligt min tolkning – på att J. P. Lundström redan tidigt börjat misstänka Sandwall för förmögenhetsbrott. Warburgs tolkning av *Suppleanten* synes därför i denna del haft fog för sig. Artikeln om Sandwall i *Nordisk Familjeboks* 2:a upplaga har skrivits av Warburg, som där går ett steg längre och talar om en ”försnillning, som tillsvidare var åtminstone officiellt ’oupptäcklig’, men dock icke alldeles okänd bland bankens ledande män”. Man kan vara ganska säker på att Warburg här har fel. Om Sandwalls brott ”icke var alldeles okänt bland bankens ledande män”, skulle förr eller senare något rykte härom sipprat ut och även nått *Jönköpings Tidning*. Den fullkomliga tystnaden på denna punkt visar att J. P. Lundström var ensam om sin misstanke.

J. P. Lundströms misstankar mot Sandwall har ju beskrivits som ”mer än blott en aning”. Hur mycket visste han i själva verket? Kan formuleringarna i *Suppleanten* möjligen tyda på att Lundström vetat hur det gått till – ”tillgripa av bankens medel” och ”förfuska räkenskaper”? Själva formuleringarna visar att Lundström närmast trott på traditionell förskingring ur kassan, då förfuskande av räkenskaper blir nödvändigt. I Sandwalls fall däremot behövde aldrig de ”egentliga” räkenskaperna ändras, eftersom tillgreppet skedde innan sedlarna tillförts kassan. Lundström hade alltså fel om han gissade att det rörde sig om ”vanlig” förskingring. I den mån han hade någon ”visshet” om Sandwalls brott, var den snarare av sådant slag som kunde erhållas vid den av mig förutsatta ”testningen” av Sandwall.

Sandwall kunde inte gärna svara på Lundströms kryptiska angrepp utan fick spara sitt krut till ämnen som hade tillräcklig distans till bank och förskingring. Där lyckades han ibland få en liten hämnd på Lundström genom infama angrepp, som gjorde denne rasande. Det vilar något av tragik över J. P. Lundströms liv under de ”extra” åren 1843–1851, som han ”tvingades” ha kvar sin tidning. Han hade ju tänkt att sonen Janne Lundström skulle ta över utgivningen redan 1843 men kände sig helt enkelt tvungen att fortsätta som tidningsutgivare för att vid behov offentligt kunna bemöta Sandwall.

Med sina gammaldags hedersbegrepp var J. P. Lundström i djupet av sin själ upprörd över att det kunde gå bra för en oärlig man som Sandwall. Dennes tidning överglänste *Jönköpings Tidning* och han själv räknades som en av stadens ledande liberaler. Han var populär i alla kretsar, om man undantar överhetens representanter. Lundström, liberalen som höll på vad gammalt och fornt var, var förgrymmad över att en person som Sandwall lättfärdigt drev med överheten och

⁶³ Protokoll hållet hos Centraldirektionen wid Smålands Privatbank i Jönköping, den 12 april 1851.

⁶⁴ JT, 19 apr. 1851, nyhetsartikel. *Suppleanten* samma dag, protokollet. (En rättelse till *Suppleanten* infördes i JT 26 april 1851.)

⁶⁵ JB, 23 apr. 1851.

uppviglade massorna. Inte ens med bortseende från sina stränga pressetiska principer skulle Lundström kunna säga Sandwall rakt i ansiktet att denne var en tjuv – han kunde ju ingenting bevisa! Bitterheten mot Sandwall omöjliggjorde allt vettigt meningsutbyte tidningarna emellan. Då Sandwalls brott 1851 uppdagats, kunde Lundström inte ens få tillfredsställelsen att säga: ”vad var det jag sa” – ingen visste ju att han under alla dessa år ”vetat” vad Sandwall gick för! Men han behövde inte längre hålla vakt utan kunde sälja sin tidning, vilket skedde redan samma år.

Det måste ha grämt fadern djupt att hans båda söner 1843 gick i kompanjonskap med Sandwall; Janne då det gällde *Jönköpingsbladet* och Carl i ”Sandwalls Metallvarufabrik”. Både Janne och Carl bodde därtill från 1843 under flera år hos Sandwall. Janne å sin sida kunde aldrig förstå faderns helomvändning våren 1843 sedan denne först förespeglat Janne att han skulle få överta tryckeriföretaget. Janne fjärmade sig från fadern och ansåg att denne representerade den ”torra, kalla, nakna prosan”⁶⁶. Den yngre sonen Carl hade fram till 1843 haft ett nära och förtroligt förhållande till sin pappa, dokumenterat i en lång rad brev från ungdomsåren. Men då fadern i sin tidning angrep Metallvarufabriken och dess ångmaskin i avsikt att skada Sandwall, kände sig fabriken föreståndare, Carl Lundström, orättvist drabbad och drog sig ifrån fadern.⁶⁷ Sönerna uppfattade faderns avståndstagande från Sandwall som riktat mot dem.

Det finns alltså påtagliga tecken på att båda sönerna från 1843 tog avstånd från fadern. Som ovan visas kan attitydförändringen hos sönerna infogas i den rad av indicier som stöder hypotesen om J. P. Lundströms misstankar mot Sandwall. Den ”Sandwallska katastrofen” kom på så sätt att drabba inte bara Sandwall själv. Den ingrep också dramatiskt och tragiskt i J. P. Lundströms och hans söners liv.

⁶⁶ Curman, J., a. a., s. 256.

⁶⁷ Ibid., s. 96, 154 f.

QVINLIGHETENS VÄSEN

Av Git Claesson-Pipping

*Sophie Adlersparres litteraturkritik och formandet av den svenska kvinnans litteratur**

Inledning

Sophie Leijonhufvud Adlersparre (1823-95), kanske mest känd under sin signatur Esselde¹, nämns i de flesta framställningar av 1880-talets litteraturdebatt. Vanligen aktualiseras hennes kvinnopolitiska hållning, ofta med bestämningarna "kvinnosakskvinna", "sedlig" och "konservativ" vilka i brist på en ordentlig genomlysning av hennes litteratursyn fått beteckna även denna. Ingen vill väl heller neka till att hon i första, andra och tredje rummet var kvinnosakskvinna. Samtidigt märker man hos de flesta som skrivit om henne, och kanske framför allt hos feminister, en mycket ambivalent hållning². Å ena sidan framhåller feministerna hennes stora betydelse, å andra sidan försöker man tysta ned eller ta avstånd från hennes litteraturkritik. Om inte annat finns just därför skäl att undersöka denna kritik – vad är det den innehåller egentligen som är så kontroversiellt, men ändå så betydelsefullt att hon i stort sett alltid nämns?

I icke-feministiska beskrivningar av Adlersparres insats får hon nästan alltid framstå som en patetisk och isolerad figur, om än inte i klass med Carl David af Wirsén. Men på samma sätt som Wirséns ställning klart nyanseras av kunskapen

* Jag vill rikta ett varmt tack till Professor emerita Vivi Edström som redan 1983 uppmanade mig att försöka få min C-uppsats i litteraturvetenskap om Adlersparres litteraturkritik publicerad. Föreliggande artikel bygger på C-uppsatsen, men är avsevärt kortare och – hoppas jag – bättre, inte minst eftersom forskningen gjort stora framsteg under de år som passerat.

¹ Hur man skall benämna Sophie Leijonhufvud Adlersparre utan att behöva att störa läsrytmen med hela det långa namnet är en besvärlig fråga, inte minst då hon enligt tidens sed sällan använde sitt eget namn när hon publicerade sig utan någon av sina många signaturer, oftast Esselde. Eftersom det var så hon själv ville identifieras offentligt känns det naturligt att använda signatur snarare än namn. Samtidigt svär det mot svensk vetenskaplig tradition att använda pseudonym, vad personen i fråga än tyckte själv. För att undvika den förvirring som kan uppstå genom namnbyte kallar jag henne nedan för Leijonhufvud när det gäller hennes inträde i den offentliga debatten och sedan genomgående för Adlersparre oberoende om det som diskuteras inträffat före eller efter hennes giftermål.

² Se även Claesson-Pipping: "Föregångare förbisedd även av feminister" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* (KVT) nr 3 1994 s. 72-74. En kort redogörelse för Adlersparres gärning i jämförelse med andra samtida kritiker finns på s 57f i Heggestad: "Kritik och kön. 1880-talets kvinnliga kritiker och exemplet Eva Brag" i *Samlaren* 115, 1994.

Git Claesson-Pipping, f. 1960, FD i litteraturvetenskap, lektor vid högskolan i Gävle-Sandviken. I hennes produktion märks *Könet som läsanvisning* (1993), läroböcker samt artiklar med kulturvetenskaplig inriktning.

att han var sin tids störste introduktör av utländsk litteratur är det tid att nyansera bilden av Adlersparre³.

Min avsikt här är att diskutera några aspekter som nyanserar bilden av Sophie Adlersparres verksamhet som litteraturkritiker och feminist och därigenom fördjupar bilden av det komplicerade skede i vår litteraturhistoria som brukar kallas det moderna genombrottet, främst 1870- och 80-talen. Under perioden var Sophie Adlersparre under signaturen Esselde och några andra en debattkraft att räkna med som redaktör först för *Tidskrift för Hemmet* och sedan för *Dagny*, vilka hon regerade med järnhand. Genom den förstnämnda skapade hon utrymme för kvinnofrågan och därigenom för Fredrika Bremer-förbundets grundande, den andra var rörelsens eget organ. Redan 1873 menade Adlersparre att *Tidskrift för Hemmets* ställningstagande mot Mary Braddon och pseudonymen Ouida påverkat dessa författarinnors spridning⁴. Under lång tid användes *TfH* för spridande av traditionella handarbetsmönster för att påverka det kulturella modet i Adlersparres smakriktning även i sådana frågor. 1886 kom hon att leda attacken mot tidskriften *Framåt* och det följande "sociala mordet"⁵ på redaktören Alma Åkermark.

Vad man än tycker om Adlersparres handlande i dessa och flera andra fall, kan man inte förneka att hon kom att påverka den svenska offentliga debatten och dess fora. En analys av hennes ståndpunkt har därför inte bara litteraturhistoriskt intresse utan visar också på hur den samtida sociala och idéhistoriska kvinnodebatten förenas med den estetiska diskussionen. Min analys av tidens politiska debatt sammanfaller med och stöder sig i på den Ulf Boëthius gör i orienteringen om "Kvinnofrågan i Sverige 1865-1884" i sin avhandling om Strindbergs kvinnosyn, där han klart preciserar Adlersparres kvinnopolitiska ställningstaganden. Avsikten här är att komplettera med en analys av hennes estetiska uppfattning och hennes ställningstaganden till ämnen som kvinnlig sexualitet, vilka också påverkade de estetiska omdömena.

Sophie Adlersparres insats som litteraturkritiker är nämligen tätt sammanvävd med hennes övriga verksamhet. Jag kommer nedan att göra gällande att Adlersparres kvinnosyn ledde henne att under 1870-talet ta ställning för den litteratur som ledde fram emot det moderna genombrottet. Hennes litteraturkritik kom därigenom att driva den nya litteraturen framåt på ett sätt som tidigare varit okänt.

³ Se t.ex. Sjöblad: *Baudelaires väg till Sverige* (Ak.avh. 1976) s. 69-73 eller Holmberg: "Litterärt utlandsklimat på 1880-talet" (1974) i *Press och litteratur 2 Åtta presshistoriska studier* (1974). Den senaste beskrivningen av Wirséns kritikergärning, i *Den svenska litteraturen III De liberala genombrotten* (1988) s. 183, har tyvärr inte tempererats vare sig av Holmbergs siffror eller Sjöblads klarsyn.

⁴ *Tidskrift för Hemmet (TfH)* 1973 s. 313. Alla hänvisningar till *TfH* sker i fortsättningen inom parentes i löptexten med årtal och sidnummer.

⁵ Qvist: *Konsten att vara en god flicka* (1969) s. 224.

Biografi

Karin Sophie Leijonhufvud föddes 6 juni 1823 och växte upp i Småland, Stockholm och Östergötland⁶. Efter faderns död 1848 blev hon tvungen att bidra till sin, systemens och moderns försörjning med de medel som stod till buds: vitbroderier, undervisning och översättningsarbete. När Bremers *Hertha* (1856) startade den svenska debatten om kvinnors verksamhetsområden var Sophie Leijonhufvud ännu inte konverterad till kvinnosaken, men hon var väl förberedd att ta till sig dess förkunnelse. Åren som försörjare hade gjort henne bara alltför medveten om bristerna i traditionell kvinnouppfostran eftersom det varit ganska svårt att få ekonomin att gå ihop inom de fält där hon kunde och fick verka. Den världsbild som tecknas i flera åttitalsförfattarinnors verk, där kvinnor som blir tvungna att bidra till familjens försörjning upptäcker att deras uppfostran gjort dem föga lämpade för uppgiften, var således inte bara en genrekonvention utan rent av en självupplevd sanning för Sophie Leijonhufvud⁷. I hennes självbiografi finns således ett viktigt skäl till att hon försvarade den så kallade indignationslitteraturen. Texterna kan inte ha upplevts som enbart tendentiösa eller ensidiga av en kvinna som själv gått igenom det som skildrats.

Leijonhufvuds första insats för kvinnosaken var att starta *Tidskrift för Hemmet* (*TfH*). Hennes tillvägagångssätt avslöjar djup insikt i hur den offentliga debatten fungerade. Första steget var inte att skapa en opinion utan snarare att demonstrera att en sådan opinion redan fanns. Under pseudonymen "Din redlige vän K" publicerade hon från nyårsafton 1857 och några dagar framåt en artikel i *Svenska Tidningen* där hon framhävde vikten av intellektuell utbildning, till exempel i form av en tidskrift för kvinnor. Artikeln gjorde det möjligt för henne att övertala väninnan Rosalie Olivecrona, som varit aktiv i *Hertha*-debatten, att medverka i startandet av *TfH*. Olivecrona hade nämligen ingen tilltro till ett sådant företag förrän hon, på grund av K:s artikel, duperats att tro att inte bara kvinnor utan också män stödde tanken. Signaturen K, småningom fullständigad till Keiner, skulle komma att medarbeta i flera nummer av tidskriften utan att Olivecrona fick reda på dennes identitet (I:64). "Han" skrev ännu på 1870-talet artiklar, ibland tillsammans med sin fru "Inga".

Man kan se Leijonhufvuds val av signatur på flera sätt. Hon kan ha valt Keiner, som ju är tyska för ingen eller inga, för att markera sin kvinnliga anspråkslöshet, den "becoming womanly modesty" hon själv anser krävs av kvinnor i offentligheten (I:44)⁸. Hon skulle senare komma att använda signaturen "Onämnd" och "Namnlös", vilka antyder samma föregivna anspråkslöshet. Men man kan också se valet av namn som ett politiskt drag. För att ha en hörbar röst i den politiska debatten måste "man", som brorsdottern Sigrd Leijonhufvud påpekar i sin biografi över sin fastern, vara just man (I:64). Det var troligen i första hand därför, snarare än av anspråkslöshet, som Leijonhufvud skrev sig K och senare Keiner, med ett adjektivattribut böjt i maskulin form. Men Sophie Leijon-

⁶ Alla uppgifter om Adlersparres liv är hämtade ur Leijonhufvud: *Sophie Adlersparre I-II* (1928). Hänvisningar till biografin görs i det följande i löptexten inom parentes, med romersk siffra för bandet och arabisk siffra för sidan.

⁷ Jfr Heggstad: *Fången och fri* (Ak.avh. 1991) s. 133ff m.fl.

⁸ Se diskussionen om den kvinnliga anspråkslösheten i Claesson Pipping: *Könet som läsanvisning* (Ak.avh. 1993) s. 28 m.fl.

hufvud var ju ingen man, så det finns en dubbel ironi i signaturen. Hon lyckades övertyga sin mor, Rosalie Olivecrona, och troligen också övriga läsare, att hennes röst var en mansröst, en röst värd att lyssna till, genom att så att säga signera rösten med påståendet att hon var "ingen" man. Sophie Leijonhufvud visade sig redan från allra första början medveten om det offentliga spelet, och kapabel både att utnyttja det och att driva gäck med det.

Tidskriften utgavs anonymt vid starten 1859, men från 1862 var tidskriften inregisterad i redaktörernas namn (I:78). Signaturen Esselde (av S. L.-d.) hade blivit välkänd. När hon gifte sig 1869 lade hon sitt nya efternamn till sitt numer välkända flicknamn och skrev sig S. L.-d. Adlersparre (II:4). Den välkända signaturen fick inte gå till spillo trots att Sophie själv bytte namn. Men även när hon var känd som Esselde använde hon en mängd olika signaturer i sin verksamhet. På samma sätt som i Keiner-episoden skulle hon komma att utnyttja olika underskrifter inte så mycket för att dölja sin identitet som för att framhäva sin mening. Som Ingrid Primander påpekat gjorde hon sig till exempel till en oemotsäglig institution i sin attack mot *Framåt* helt enkelt genom att inte underteckna den artikel där hon gick till angrepp⁹. Adlersparre var en kraft att räkna med inte minst därför att hon som opinionsbildare alltså väl visste att handskas med massmedia. Bland annat därför var hon så farlig för sina meningsmotståndare.

Men Adlersparres bruk av signaturer får inte uppfattas endast som hennes sätt att nå framgång. Det är också ett oerhört tydligt bevis på hur svårt det var för kvinnor att göra sig hörda. Att hon begränsades av sådana konventioner måste ha varit ett stort problem, och det kan delvis förklara varför hon var så utomordentligt försiktig med att uttrycka annat än kritik av till exempel sexualskildringar. I sitt pseudonymbollande hade hon ju framgångsrikt använt sig av spelets regler. Har man en gång utnyttjat dubbelmoraliska sociala konventioner kan man inte börja ifrågasätta dessa spelregler utan att äventyra sin position och allt det man med rätt eller orätt anser sig ha uppnått.

Adlersparre var inte bara tidskriftsredaktör, hon var dessutom en drivande kraft i en mängd andra verksamheter. Hon startade en renskrivningsbyrå, hon var med och grundlade Stockholms Läsesalong, Handarbetets vänner, Svenska Röda korsets damkommitté och Fredrika Bremer-förbundet. Hon ordnade stipendier åt Victoria Benedictsson och Selma Lagerlöf så att den sistnämnda kunde ta ledigt från sin lärartjänst och skriva färdigt *Gösta Berlings saga*. Adlersparre höll också föredrag, bland annat om Ibsens *Gengangere*. Hon skrev en stor del av den första biografien över Fredrika Bremer tillsammans med Sigrid Leijonhufvud som efter fasterns bortgång 1895 fullföljde arbetet.

Tidskrift för Hemmet

Målet för *Tidskrift för Hemmet* var "den svenska kvinnans höjande i moraliskt, socialt och kulturellt hänseende". Medlet var artiklar i undervisande, upplysande och till eftertanke uppmanande ton. Ungefär hälften av artiklarna och utrymmet ägnades åt litteratur, från början mest facklitteratur men med tiden allt oftare

⁹ Primander: "Kvinnliga litteraturkritiker och anonymiteten" i *The Modern Break-through in Scandinavian Literature 1870-1905* IASS XVI (1986) s. 323. Jag delar Primanders åsikt att Adlersparre gör sig till en oemotsäglig institution, men som framgår nedan inte Primanders åsikt om skälet till detta förfarande.

skönlitteratur. Man kan urskilja tre perioder i tidskriftens litteraturpolitik, så tydliga att det inte är helt fel att sätta gränserna vid bestämda årtal. 1860-talet var en upplysande period, då det mesta utrymmet upptogs av facklitteratur, ofta i kulturella ämnen. Mot slutet av decenniet blev tidskriftens rent politiska ställningstaganden mer radikala; Rosalie Olivecrona, som var mer försiktig än Adlersparre, avgick som redaktör 1867 efter att de bland annat tagit skilda ståndpunkter i frågan om representationsreformen. Adlersparre var för begränsad kvinnlig rösträtt (dock inte allmän), Olivecrona var emot.

Under den andra perioden i tidskriftens utveckling, från ungefär 1868 till 1877, diskuterades skönlitteratur allt mer. Särskilt ägnades den så kallade tendenslitteraturen och dess konstnärliga berättigande en del betraktelser. Recensioner av barnlitteratur fick också fast plats i spalterna. Men framför allt var sociala frågor ordningen för dagen, och diskussionerna om facklitteratur handlade nu mest om verk i sociala frågor, särskilt kvinnofrågan.

Från 1878 och framåt blev skönlitteratur för vuxna och ny svensk dramatik det i särklass viktigaste ämnet i tidskriften. Adlersparres väg under 1870-talet fram till denna ståndpunkt innebär en stor förändring i hennes litteratursyn, en förändring som säger mycket om den svenska litteraturens utveckling.

Vägen till åttitalet: Adlersparre, Brandes och tendenslitteraturen

Under 1860-talet höll sig Adlersparre med en ganska traditionell idealrealistisk estetik som innebar att konsten skulle vara realistisk men hylla det ideala genom att inte avbilda något som var oskönt eller oförenligt med en god världsordning. Vid denna tid fick skönlitteraturen sällan stor uppmärksamhet i tidskriften, dess syfte var ju bildning snarare än odling, men när så skedde var de namn som togs upp föga förvånande. Hon hyllade till exempel systrarna Brontë, och framför allt Charlottes roman *Jane Eyre* (1847) (1860:189ff, 277ff)¹⁰.

Artiklarna om systrarna Brontë visar tydligt hur Adlersparre anslöt sig till idealrealismen. Hon kritiserade i denna anda romaner i vilka det moraliserande syftet var övertydligt och hon underströk konstens uppgift att behaga. Den senare dogmen upplevde hon under 1860-talet som så grundläggande att hon på grund av sitt bildande syfte rent av avrådde från alltför omfattande läsning även av god skönlitteratur: eftersom dess uppgift var att behaga var den inte tillräckligt bildande och tankeväckande för att vara lämplig sysselsättning.

1873 visade Adlersparre i klara ordalag att hon hade börjat lämna det idealrealistiska litterära programmet. Då började hon verka för det moderna genombrottet genom att försvara en viktig del av den svenska litteraturens utveckling mot åttitalet, nämligen den realistiska tendenslitteraturen. Visserligen hade idealrealister som B.E. Malmström och Edvard Flygare på estetiska grunder försvarat tendensromanen som genre redan under 1840- och det tidiga 1850-talet, men det stora inflödet av engelska romaner av varierande kvalitet under de följande åren

¹⁰ *Jane Eyre* gick så väl in i den idealrealistiska estetikens akademiledamoten Bernhard Elis Malmström tar till kraftord om sann konst när den första svenska utgåvan av verket var av undermålig kvalitet, se Frey 1850 s. 243ff. Senare bidrog han till att både *Jane Eyre* och *Shirley* utgavs på svenska i serien *Engelsk skönlitteratur i svensk översättning*, där han tillhörde redaktionen åtminstone till namnet. Se också *Könet som läsanvisning* s. 26, 152.

hade skapat ett motstånd hos kritikerna mot realistiska romaner av kvinnor och om kvinnor. De författare som var mest hyllade tycktes ansluta sig till en mer traditionell idealrealism och ansågs därför stå över tendensen, framför allt den nyssnämnda Brontë och George Eliot¹¹.

Tidpunkten för Adlersparres nya ställningstagande i tendensdebatten är viktig: bara något år tidigare hade den danske kritikern Georg Brandes i föreläsningar och i *Emigrantlitteraturen* förklarat att litteraturen skulle sätta problem under debatt. I sitt försvar för tendenslitteraturen i en artikel om signaturen Sorella (Mathilda Naumann, 1827-89) och hennes novell "En garnhärvfa och ett smycke" vilken publicerats i *TfH*:s första häfte 1873 och kritiserats i flera dags-tidningar stod Adlersparres på flera sätt på samma linje som Brandes gjort när han skrev om George Sands och kanske framför allt Mme de Staëls romaner.

En påfallande parallell mellan Brandes och Adlersparre är att båda kritikerna försvarade sina respektive författarinnor och deras tendens inte bara med estetiska argument, utan genom att påpeka att författarinnorna inte angripit äktenskapet som institution även om de förespråkade skilsmässor. Naumanns och Mme de Staëls inställning i frågan om äktenskapet blir därför närmast avgörande för det estetiska värdet i tendentiös konst. Som Holger Ahlenius framhåller framställde Brandes de Staëls konst som god debatterande konst bland annat därför att

M:me de Staël icke angripit äktenskapet i och för sig men samhällets bindande och kufvande makt; hon hade utgått från uppfattningen, att ett äktenskap kan existera endast på den ömsesidiga förståelsens grundval.¹²

Eftersom de Staël framställde så lovvärda och välavvägda åsikter genom sin konst, och inte ensidigt propagerade för att alla äktenskap skulle upplösas, var hennes konst god i Brandes ögon. Adlersparre resonerade på samma sätt: Mot kritiken att Naumann varit tendentiös genom att visa upp äktenskap som novellens huvudpersoner vill upplösa invände hon att författarinnan inte kritiserat äktenskapet som sådant eftersom hon skildrat de olyckliga äktenskapen mot bakgrund av "det lyckligaste äktenskap, det ljufligaste förtroligaste hemlif" (1873:141). För både Adlersparre och Brandes blev således tendensen tolerabel genom att den inte var totalt samhällsomstörtande.

Varför återopade Adlersparre inte den kände och i Sverige ännu relativt väl sedde Brandes, när de nu stod nära varandra i frågan om kvinnan och tendenslitteraturen? Skälet torde vara att hon vid sitt besök i Danmark 1872 fått höra mycken kritik mot hans föreläsningar och mot *Emigrantlitteraturen*, både från människor som ansåg dem farligt radikala och sådana som ansåg dem i stort vara omogna upprepningar av upplysningsidéer (II:8ff). Sedan 1869 hade hon dessutom en dansk medredaktör för *TfH*, Fredrik Bajer, och tidskriften utgavs även i Danmark. Med Brandes, som vid den här tiden var föga uppskattad i Danmark, skulle hon därför inte velat förknippa sina åsikter även om hon mot förmodan sett deras likheter. Litteraturhistoriens omdöme att Adlersparre var konservativ

¹¹ George Eliot ansågs idealrealistisk av tämligen ytliga kritiker som undlät att försöka analysera verken djupare. Filosofiskt lagda svenska kritiker och i stort sett alla samtida brittiska kritiker menade snarare att hon var ateist och motståndare till traditionell idealism. Se *Könet som läsanvisning* passim.

¹² Ahlenius: *Georg Brandes i svensk litteratur till och med 1890* (Ak.avh. 1932) s. 9.

skulle heller troligen inte blivit annorlunda om hon själv åberopat radikalen Brandes. Flera svenska liberaler gav honom under 1870-talet ett relativt välvilligt mottagande, men under 1880-talet blev han ändå anatema i de flesta kretsar utom de radikala¹³.

Att Adlersparre försvarade tendenslitteraturen utan att åberopa Brandes var sannolikt av stor betydelse för den svenska litteraturens fortsatta utveckling. Genom att lägga fram liknande åsikter helt utan associationer till Brandes gjorde hon dem presentabla i ett borgerligt-liberalt politisk-kulturellt sammanhang och inte bara rent estetiskt. Det allt större flödet av realistiska äktenskapsskildringar av kvinnliga författare, och det allt större utrymme *TfH* under 1870-talet ägnade sådan litteratur, visar att redaktören genom sitt försvar bidrog till att öppna dammluckorna för svensk äktenskaps- och kvinnoaksdebatterande litteratur.

Det har länge varit en truism i den svenska litteraturhistorien att det svenska åttitalet utmärks av att man sent omsider anammat Brandes tes att litteraturen skulle sätta idéer under debatt. Onekligen var det så att de mest radikala gärna åberopade Brandes. Men eftersom Adlersparre förespråkade samma sak utan att ge tendenslitteraturen den klang av totalt samhällsomstörtande radikalitet som Brandes idéer hade i Danmark, är det troligt att hennes tendensförsvar bidrog minst lika verksamt till att skapa förutsättningarna för åttitalet. Läger man därtill att åttitalet ju i mycket var en kvinnlig rörelse torde Adlersparre, som redaktör för den svenska kvinnorörelsens organ, varit mer betydelsefull än en dansk som snart skulle komma att bli känd för sitt kvinnoförakt och sin osedlighet.

Adlersparre skulle förvisso komma att publicera Ellen Keys kritik mot vad hon kallade för misslyckade försök att förena konst och tendens redan i det följande häftet av *TfH* (1873:161f), men Adlersparres försvar för Naumanns tendentiösa novell skulle följas av flera, både författade av henne själv och av andra. I samma häfte uppmanades tidskriftens läsare också, till skillnad från tidigare, att läsa nyutkommen romanlitteratur eftersom den ofta avsåg att sätta samtiden i perspektiv (1873:182). En helomvändning har skett från tidskriftens första år, då läsarna uppmanades ägna sig åt skönlitteratur bara undantagsvis, och den helomvändningen är till förmån för samtidsskildringar. Är det annat än en uppmaning till de svenska författarna att sätta problem under debatt?

I Adlersparres tendensförsvar finns också ett möjligt skäl till att C.A. Wetterbergh (pseudonymen Onkel Adam) 1874 kunde försvara tendenslitteraturen utan att åberopa Brandes, ett förhållande som tidigare forskare har noterat med viss förvåning¹⁴. Adlersparres artikel om Naumanns novell från 1873 är ett ytterst rimligt skäl till Wetterberghs tendensförsvar, för han blev under mycket smickrande omständigheter omnämnd i artikeln.

Trots likheterna är dock Adlersparres och Brandes åsikter om tendensromanen inte identiska. Det som tydligast skiljer Adlersparres försvar mot tendensromanen från Brandes är att hon gör ett väsentligt försök att bredda tendensbegreppet. Med sitt försvar för tendensromanen går Adlersparre in i debatten om pseudonymen Sorellas novell "En garnhärfva och ett smycke". I debatten angriper hon

¹³ Ahlenius passim.

¹⁴ Ahlenius s. 45.

inte bara dem, som anser att tendens är oestetisk. Hon angriper också tanken att tendenslitteratur skulle vara särskilt förbunden med kvinnliga författare:

En recensents påstående att tendensskrifveriet alltid företrädesvis bedrifvits af qvinliga författare torde bli svårt att styrka. (1873:142)

Eftersom Adlersparres uttalande ingår i en speciell debatt kan hon bara beslå en enda recensent med detta uttalande, men som jag visat annorstädes var associationen mellan tendens och kvinnor inte bara vanlig utan närmast regelmässig¹⁵. Adlersparre menar dock här att tendensförfattande inte enbart är en kvinnlig syssla utan att också "förf. sådana som Dickens och Thackeray, Spielhagen, Sue, Hugo, Onkel Adam, Victor Rydberg med flere" ägnat sig åt tendensförfattande. "Se vi deremot på de mest framstående qvinliga diktare under det senaste decenniet eller något mera, en Currer Bell, [Charlotte Brontë] en George Eliot, en Magdalene Thoresen, tro vi de stå fria för allt, som med skäl kan kallas tendensskrifveri".

Genom att tendensstämpla erkända författare försöker Adlersparre göra tendensen som sådan konstnärligt acceptabel: "i sådant sällskap [med Dickens et consortes ovan] må väl Sorella och hennes medsystrar lugnt underkasta sig domen" att kallas tendensförfattare. Att räknas bland dem kan knappast anses vara nedsettande. Samma sak gäller naturligtvis Wetterbergh. Stämplingen är också en strävan att ta bort tendensbegreppets smak av kvinnokamp - hon var medveten om att tendens inte skulle anses estetiskt försvarbart om det endast förbands med kvinnors skrivande.

Den koppling mellan tendens och kvinnokamp Adlersparre här uppmärksammar är viktig i ett litteraturhistoriskt perspektiv. Att åttitalet i mycket handlade om kvinnor har nämligen på olika sätt fastställts i tre litteraturvetenskapliga avhandlingar, Eva Heggstad's *Fången och fri* (1991), Birgitta Neys *Bortom berättelserna* (1993) och min egen *Könet som läsanvisning* (1993). Från Heggstad's argumentation med statistik som grund över min egen, baserad på tidens estetiska värderingar, könsanalogier och sociala konstruktioner av kvinnokönet, till Neys, som diskuterar konstens existensform, framkommer att åttitalismen var en rörelse om, för och av kvinnor. Här ligger således vägen mot åttitalet klar: Adlersparres försvar för tendenslitteraturen gav den möjlighet att finnas, frodas och bli åttitalet.

Genom sitt försvar av äktenskaps- och kvinnouppfattningen i Naumanns novell föregår Adlersparre snarare än följer Camilla Colletts angrepp i mitten av 1870-talet på kvinnoskildringarna i samtida litteratur¹⁶. Naumann föregår också med åtminstone ett halvt årtionde de kvinnliga åttitalsförfattarinnor som Heggstad studerat när hon i novellen kräver både att hustrur skall ha rätt att disponera sin egendom och att de skall ha rätt till skilsmässa¹⁷. Sambandet mellan tendenslitteraturen på 1870-talet och 1880-talets kvinnliga förtecken är följaktligen starkt.

¹⁵ *Könet som läsanvisning* s. 115ff.

¹⁶ Jfr Boëthius: *Strindberg och kvinnofrågan* (Ak.avh. 1969) s. 47ff.

¹⁷ Naumann förebådar således åttitalet bara vad gäller ämnesvalet, vilket är en stor del av Heggstad's definition av "åttitalistisk", som inte tar hänsyn till några stilistiska drag eller möjlighet till djupare filosofisk tolkning. För en diskussion om det problematiska i Heggstad's diskussion se Ney: Recension av *Fången och fri* i *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 4, 1992, s. 57 och *Könet som läsanvisning* s. 163.

Adlersparres insatser för den kvinno- och äktenskapsdebatrerande litteraturen skulle bli många fler under 1870-talet. Visserligen införde hon året därpå en artikel av Ellen Key som kritiserade Camilla Collett för att hennes medel i kampen för könsens likställighet var illa valda eftersom hon förde kampen genom "oskön konst", men *TfH* skulle senare också komma att hylla Collett (1874:262ff)¹⁸. Det är signifikativt att det var Ellen Key som förde pennan i kritiken mot Colletts konstnärlighet: Key var under större delen av 1870-talet nästan mer idealistisk än Adlersparre, trots att hon tillhörde en yngre generation och senare lämnade den kristna idealismen bakom sig för att ansluta sig till kristendomskritik och filosofisk radikalism.

Perioden från 1868 till slutet av 1870-talet kan alltså sägas vara en övergångsfas mot åttitalet. När Rosalie Olivecrona lämnat redaktionen fick tidskriften ett mer markerat kvinnopolitiskt innehåll. Det första året utan Olivecrona skrev Adlersparre under signaturen Keiner och Inga en artikel om fem verk på fyra olika språk om kvinnofrågan (1868:81ff, 165ff). Denna artikel kan sägas vara upptakten till *TfH*:s sociala period; under de följande åren dominerades litteraturartiklarna och boköversikterna av böcker i sociala ämnen. I mitten av perioden kom så Adlersparres tendensförsvar och sedan ägnade man mycken uppmärksamhet åt kvinnliga skönlitterära författare, och framför allt åt de kvinno- och samhällsbilder verken ger¹⁹. Sedan var det dags för åttitalet, decenniet som med bara en lätt överdrift kan sägas vara en period som utmärks inte bara av kvinnors författande utan också av en ständig litterär debatt om vad kvinnor var och borde vara.

Adlersparre och litteraturens konstruktion av kvinnokönet

Adlersparres syn på litteraturen styrdes hela tiden märkbart av hennes åsikt att litteraturen och "verkligheten" eller, om man så vill, litteraturen och publiken levde i växelverkan. Därför menade hon redan 1859 att den låga kvaliteten på samtida svensk litteratur berodde inte bara på författarna utan också på publiken, det vill säga den samtida svenska inställningen till böcker och deras användning. Framför allt ansåg hon då att kvinnornas tankar försoffades när de efter sin bristfälliga utbildning ägnade sig åt enbart romanläsning, vilket väckte en motvilja mot tankeväckande litteratur (1859:12ff).

Detta Adlersparres tidigaste uttalande om sin litteratursyn måste ses i sitt sammanhang. Artikeln är hennes litterära programförklaring i det allra första häftet av *Tidskrift för Hemmet*. Hon hade fått tidskriften till stånd genom att betona samhällsnyttan för både män och kvinnor av att kvinnorna fick bildande sysselsättningar, och genom att hävda att tidskriften inte skulle verka mot männen. Hon ger kvinnorna själva en stor del av skulden och markerar sin avgörande kulturkritik, missnöjet med tidens utbildning för flickor, närmast i förbigående. Samtidigt framhöll Adlersparre noga att det inte var av oförmåga kvinnorna läste romaner hellre än tyngre litteratur, utan att det var vanan som förslöt dem. Hon visar sin hemvist i den engelska liberalismen och kulturdebatten på 1840-talet när hon genomgående jämför obetänksam romanläsning med missbruk av nar-

¹⁸ Jfr även 1877:345ff, 1878:269ff, 1880:216f.

¹⁹ Se t.ex. 1875:18ff, 115ff, 1876:129ff, 1877:273ff, 313ff, 1878:27ff, 273ff m.fl.

kotika eller av mat. Det är en verkligt grundläggande tanke hon aldrig senare släpper. Åsikten att tankeverksamhet och läsning är en fråga om läsvanor, och framför allt om litteraturens påverkan på läsarna, finns i all hennes litteraturkritik.

1860 hävdade hon att det blivit till ett mode att bara ha ytliga kunskaper om den svenska litteraturen, vilket gjorde att författarna inte hade skäl att anstränga sig att skriva goda böcker. I ett idealiskt kulturklimat, däremot, skulle författarna och publiken

tukta, educera och tillrättavisa hvarandra, under en ständig vaxelverkan; och den samvetsgranne regulatören av denna vaxelverkan borde vara Förläggaren. (1860:116)

Resultatet av sagda växelverkan skulle vara ”goda böcker, för godt pris, med god afsättning”. Det skulle heller inte vara omöjligt att förvandla den svenska publiken till läsande och tänkande. Tänk om den ”hvars minsta vink de måste lyda - Modet” sade att alla måste ha en svensk boksamling...

Adlersparres bild av kulturproduktionens roll i samhället skulle komma att djupna. När hon utmålade sitt ideal 1860 hade den första bokfloden visserligen börjat men Sverige var ännu ett land med relativt liten bokmarknad. Under de två följande decennierna blev bokmarknaden allt större och skönlitteraturen blev allt mer ett område för utbyte av allsköns idéer på olika nivåer. När Adlersparre startade sin verksamhet tog *TfH* mest upp facklitteratur, och det var främst sådan hon ville se en bättre inhemsk produktion av. Romaner var desserter - och ”hvem lefver väl ostraffat på endast konfekt?” (1859:16). Men när skönlitteraturen efter Adlersparres omvändelse till tendenslitteratur i allt högre grad fick plats i *TfH* kom samma idéer om växelverkan att styra tidskriftens (det vill säga Adlersparres) estetiska ställningstaganden. Hon skulle nämligen komma att anse att skönlitteraturen och verkligheten levde i växelverkan helt enkelt genom att litteraturen både skapade den nya kvinnan och skapades av henne.

Det samhällsomskapande syftet i Adlersparres litteraturkritik framgår tydligt i hennes debattinlägg i *TfH* om Amanda Kerfstedts novell ”Synd”, som publicerats i *Finsk Tidskrift* (FT) 1881²⁰. Redan Adlersparres rubrik avslöjar kärnan i hennes argumentation. Artikelnen heter ”Blick på några qvinnotyper i den nutida nordiska skönlitteraturen och den kritik de framkallat” (1881:297ff).

När FT publicerade Kerfstedts novell introducerades den med en ordentlig brasklapp i form att ett öppet brev från tidskriftens redaktör C.G. Estlander till författarinnan (XI:213ff). Estlander gör sig i brevet till tolk för åsikter vilka i början av 1880-talet, medan tesen att litteraturen skulle sätta problem under debatt styrde, torde ha uppfattats som mycket traditionella. Han menar att novellen, vilken han säger sig ha publicerat endast för att han anser huvudpersonen Gertud väl tecknad, bryter mot konstens viktigaste uppgift: att behaga. Främst menade Estlander att porträttet av fadern var stötande. Mannen bedrar sin hustru utan att göra det av passion, och han får gå ”ostraffad i sin nimbus af estetiskt bildad verldsman” under det att ”de båda renhjärtade [hustrun och dottern] få bära de bittra följderna av synden”. Eftersom mannen inte straffas anser Estlander

²⁰ För en diskussion om ”Synd”-debattens moraliska ställningstaganden se Boëthius s. 75f.

att läsarens hela harm vänds mot honom och ämnet blir för lågt för att vara tragiskt. Novellen går över gränsen mellan konst och tendens. För en läsare långt ifrån idealrealismens estetik kan det tyckas att motsatt förlopp, det vill säga att mannen straffats för sitt brott, skulle varit än mer tendentiöst eftersom det avbildats ett idealiskt förhållande snarare än vad en realist skulle kalla för ett verkligt förlopp. Man kan konstatera att bestämningen "tendentiös" i lika hög grad som "konstnärlig" är en fråga om ideologisk utsiktspunkt snarare än om oföränderlig beskrivning.

I och för sig kan man i Estlanders kritik läsa in en önskan att Kerfstedt skulle vara mer "objektiv" i meningen förstående och sympatiserande i stället för fördömande, och således anpassa sig till tidens estetik²¹. Men detta ideal hade sin verkliga blomstringstid först mot slutet av 1880-talet, även om det förekom tidigare. Estlanders tal om att dikten skall behaga visar i stället att han stöder sig på en äldre tids estetik. Det gör också hans åtskillnad mellan det "poetiska och det moraliska intresset" - sådan åtskillnad görs knappast i den samtida manslitteraturen, där handlingen nästan undantagslöst skildrar hur hjälten utifrån ett hyperidealistiskt krav på sanning gör uppror mot allehanda faderssymboler. Estlander stöder uppenbart inte tanken på att litteraturen skall sätta problem under debatt, åtminstone inte när det som i "Synd" är männens moraliska privilegier som debatteras.

Adlersparres inställning till konsten är, som Boëthius påpekar, betydligt mindre estetiserande trots att hon under 1860-talet delat Estlanders huvudsakligen idealrealistiska estetik. Under 1880-talet menade hon i stället precis som åttitalisterna att konsten som livets spegel måste reflektera även obehagligheter. Därför ansåg hon att Kerfstedts novell var fullt konstnärlig. Det enda Adlersparre har att estetiskt invända mot "Synd" är att novellen inte slutar med försoning, en anmärkning Adlersparre själv betecknar som gammalmodig - det är också en av idealrealismens grundsatser.

Adlersparre angrep Estlanders idealrealistiska bedömning bland annat för att hon gjorde en annan definition av konstens samhällsfunktion vilken ledde till en annan bedömning av vad som är konstnärligt. Hon ansåg att avbildandet av faderns synd var konstnärligt i utförandet därför att synden inte skildras direkt utan bara genom sina återverkningar på familjemedlemmarna. Att fadern avbildas som ostörd i sin dubbelhet, att han kan synda och ändå åtnjuta anseende som världsman är för Adlersparre inget annat "än en tillämpning i handling af principen om 'skillnaden mellan det poetiska och det moraliska intresset'". Estlander hade i sin kritik deklarerat att hans tidskrift ägnade sig åt litteraturen utan att särskilt verka för "sedlighetens förkofran", Adlersparre ansåg att novellen avslöjar den åsikten som dubbelmoral. Kerfstedts novell har för henne ett estetiskt berättigande bland annat för att hon kan läsa den som ett försvar för sin egen estetik.

Adlersparres andra motivering till försvaret för Kerfstedts novell sätter både åttitalet och hennes egen konstsyn i intressant belysning. Hon menar att "Synd" markerar en brytningspunkt: antingen är den "en afart af den gamla diktkonsten eller uppslaget till den nya" (310). Denna centrala ställning når novellen i kraft

²¹ Om begreppet "objektiv" i tidens debatt, se *Könet som läsanvisning* s. 108ff.

av ”det nya i den kvinnokarakter hon [Kerfstedt] ställt i medelpunkten af sin dikt” (310), för det är denna kvinnobild som tvingar läsaren att ta ställning till novel-
lens ämne. Den ”nya tidens qvinna, [är] så lik den gamla tidens och dock så olik”
(311). ”Det nya ligger deri, att denna natur är medveten af sig self och sitt mål,
och att detta mål är ej blott en person utan en idé”.

Dessa nya, hitills [sic] obeaktade eller undertryckta sidor af qvinlighetens väsen, måste i nå-
gon mån ha trädt fram i lifvet innan de upptagits af dikten. En vexelverkan skall äga rum
mellan verklighetens och skaldernas kvinnokaraktärer, och af denna vexelverkan skall sedan
kanske ej i ringa mån bero den nordiska qvinnans skaplynne i kommande tider och arten af de
insatser hon skall komma att göra i lif och dikt. (310)

Här har vi själva kärnan i Adlersparres syn på litteraturen, samma kärna hon
presenterade i tidskriftens första årgång tjugotvå år tidigare: litteraturen påverkas
av världen, men litteraturen påverkar också världen. Den har helt enkelt förmåga
att forma världen. Det är därför dess innehåll är så viktigt: genom litteraturen och
litteraturkritiken menade hon att människorna skapade morgondagens värld,
konstruerade morgondagens kvinna.

Av samma skäl förespråkade Adlersparre också att kvinnorna skulle delta i den
offentliga litteraturdebatten i högre grad än tidigare. Det var, skrev hon, stor
skillnad ”mellan qvinliga och manliga granskares uppfattning af skönt och
oskönt, berömligt och klandervärdt hos dikt och diktare” (313). Även Estlander
menade att kvinnors deltagande i den litterära debatten skulle vara av godo ”den
moraliska känslan skulle helt säkert vinna derpå” (cit efter *TfH* s. 314). Men
Adlersparres mål är större, hon tror inte bara att kvinnorna kan bidra på känslans
område, det vill säga det område kvinnor åtminstone efter Rosseau ansetts ha
speciell begåvning. Hon tror att kvinnornas deltagande skall åstadkomma ”om ej
ett upphäfvande af skilnaden, så dock en väsentlig omläggning af de gamla rå-
gångarne mellan det goda och det sköna, eller hvad professor Estlander kallar de
moraliska och de poetiska intressenas områden”. Samtidigt som litteraturen hjäl-
per till att skapa nya kvinnor skall kvinnorna alltså skapa en ny balans i esteti-
ken, eller kanske rent av en ny estetik.

Kvinnan och sexualiteten

Adlersparres åsikt att litteraturen och litteraturkritiken skapar och omskapar vär-
lden är inte originell, men den är grundläggande för hennes estetiska ställningsta-
ganden. När hon ogillade viss litteratur berodde det på att den inte delade de
åsikter på vilkas grund hon ville omforma världen.

Det Adlersparre blivit mest känd för i litteraturhistorien är sitt motstånd mot
skildringar av kvinnlig sexualitet, vilken ofta, senast i *Nordisk kvinnolitteratur-
historia*, bd II, framställts som dikterad av sexualskräck²². Mätt med vår tids
mått, vilka knappast är någon objektiv måttstock, är förklaringen rimlig. Men det
finns historiska skäl att använda sin eftertanke inför ordet sexualskräck. I det
samhälle där Adlersparre levde förväntades ogifta kvinnor inte känna till något
om sexualitet och fick inget annat veta än vad Adlersparre kallar för
”hemlighetsfulla och pinande förtroenden och tvetydigheter” (1882:111). Sam-

²² Se även KVT nr 3 1994 s. 72-74

tidigt var det långt ifrån ovanligt att män var smittade av syfilis när de gifte sig, en sjukdom de naturligtvis omgående överförde till frun. Sexualitet var således något okänt som var farligt sjukdomsbringande, som kunde föra med sig skandal och social utstötning. Adlersparre, som gifte sig först vid 46 års ålder, förväntades under större delen av sitt liv på grund av tidens krav inte ha och framför allt inte uppvisa någon som helst kunskap om sexualitet. Hade hon visat sådan insikt hade hon i konvensans ögon gjort sig och sin publikation omöjliga som en vara "för Hemmet", det vill säga för kvinnor och unga. Det fanns således rent fysiologiska, rent psykologiska och rent marknadsmässiga skäl för Adlersparre och andra kvinnor att hysa "sexualskräck" och därför vända sig mot skildringar av kvinnlig sexualitet. Dessutom byggde de sexualskildringar hon vände sig emot på en kvinnsyn hon inte delade. Adlersparres kritik mot August Strindberg, pseudonymen Stella Kleve och Ann-Charlotte Leffler, och hennes hyllning av Ibsens *Gengangere*, beror i stället på att Adlersparre vände sig mot litteratur som framställer (skapar) en kvinna som är oförmögen att lära sig tänka, oförmögen att själv styra sitt liv, kapabel bara till att antingen följa konvensans regler vilken dubbelmoral det än medför eller låter sig föras på driftens vågor till en punkt där hennes drift dödar både henne själv och andra.

Adlersparre angrep inte den realistiska litteraturen med motiveringen att kvinnliga läsare skulle bli okyska genom kunskap om det som i tidens debatt ofta kallades livets skuggsidor, vilket bland andra Wirsén och Personne gjorde. Hon ansåg, som det anstod en kristen kvinna, att människorna skulle vara så rena som möjligt. Men hon kritiserade det krav på kvinnlig renhet där renheten bestod av kvinnornas okunskap om synden och livets kroppsliga sida och hänförde åsikten direkt till en äldre tids kvinnoideal när hon publicerade recensioner med direkt syfte att vederlägga tesen (1881:311, 1882:111).

Denna kritik är kanske inte enbart motiverad av syftet att bilda kvinnorna. Möjligen såg hon också att det ligger ett klart kvinnopolitiskt syfte bakom detta kvinnoideal. Åsikten att kunskaper gjorde kvinnor okyska motiverades med olika ideologier som döljer rent praktiska skäl till att okunniga kvinnor var önskvärda i tidens dubbelmoraliska samhälle. Kvinnornas funktion var att vara dekorativa statussymboler, och kunskaper var naturligtvis inte förenliga med denna funktion. Eftersom Adlersparre inte var benägen att se kvinnorna som dekorativa föremål var hon inte heller benägen att anse att kunskaper gjorde dem okyska.

Naturligtvis angavs inte detta skäl i klartext. När Adlersparre gjorde kvinno-kampen till sitt livs mål i slutet av 1850-talet var det föregivet kristna traditioner som var det uttalade ideologiska skälet bakom tanken att kvinnan skulle vara okunnig, det vill säga kysk och ren, för att vara lämplig som maka och mor. För enkelt kan man säga att renheten inte bara skulle hotas av kunskaper om människans sexualitet utan också av till exempel studier i de klassiska språken - sådana färdigheter gav ju tillgång till o censurerad litteratur.

De sexualskildringar som förekom under 1880-talet hade en annan ideologisk utgångspunkt, men även dessa menade att kvinnor mädde bäst av okunnighet. Evolutionsfilosofer som den av det Unga Sverige hyllade Herbert Spencer menade att kvinnor på grund av sin barnafödande funktion inte var lämpade för intellektuella studier. Enligt hans uppfattning om människans utveckling inriktade

kvinnokroppen under och efter puberteten energin på reproduktion. Denna energiriiktning gjorde, ansåg han och andra, att kvinnor helt saknade förmågan att kunna tänka abstrakt. Om energiflödet ändå omdirigerades genom att kvinnor försökte studera skulle den naturliga processen störas och kvinnorna skulle få svårt att avla och föda friska barn, det vill säga få det svårt att fullfölja sin evolutionära uppgift att föra släktet vidare²³.

Både traditionen och evolutionsfilosofien motsatte sig således att kvinnor hade kunskaper, även om det bara delvis var samma kunskaper de motsatte sig. Viktigast för en kvinnosakskvinna var naturligtvis just det de olika ideologierna hade gemensamt, nämligen tanken att kvinnor inte skulle kunna behålla sin kvinnlighet om de fick bättre utbildning. Redan 1875 hade *TfH* med det bestämdaste motsatt sig en sådan syn på kvinnans möjlighet till utbildning (1875:1ff). Tidskriften hade ju rent av grundats för att göra det möjligt för kvinnor att bilda sig.

Adlersparres protest mot till exempel Strindbergs *Giftas* beror därför, som Boëthius helt riktigt framhåller, på att hon inte uppfattar novellernas primitivistiska, evolutionära syn på moderskapet som naturfunktion som en hyllning av kvinnans uppgift, även om Strindberg i debatten försvarats med argumentet att han lovordade kvinnan som barnaföderska och uppfostrare. Adlersparre ansåg tvärtom att "Menniskomoderns kall är för honom ingenting annat än fogelmoderns eller killingmoderns; och det må väl ej kallas att ställa det högt" (1884:337).

Hon placerar sig här färrt i sin feministiska position, kämpande mot vad som idag skulle kallas en backlash. Som kvinnosakskvinna hade hon när *Giftas* publicerades sedan ett kvartssekel kämpat mot den äldre borgerliga synen på kvinnan som passiv och oduglig, för att kvinnans viktiga uppgift som mor och uppfostrare skulle erkännas, mot tanken att kvinnans lämplighet som mor berodde av hennes renhet för idén att kvinnan behöver god utbildning för att väl fylla sin viktiga funktion. Hon torde därför ha känt igen argumenten även om motreaktionen låtit klä om samma kvinnosyn till vetenskap.

"Qvinlig strindbergianism" var också det namn hon gav till pseudonymen Stella Kleves (Mathilda Kruse, senare Malling) författarskap, och särskilt novellen "Pyrrhussegrar" som 15 oktober 1886 publicerades i Göteborgs Kvinnoförenings tidskrift *Framåt*. För var och en som läser Adlersparres angrepp på tidskriften när de publicerat novellen "Pyrrhussegrar" står det klart att ett starkt skäl till hennes handlande var att hon menade att kvinnorörelsens rykte hotades av *Framåt*. Det är också den presentation angreppet fått i tidigare forskning²⁴. Men skälet till att Adlersparre ansåg kvinnorörelsens rykte hotat är inte att novellen över huvud taget skildrar oblyg kvinnlig sexualitet även om skildringen gjorde tidskriften socialt tvivelaktig. Man kan i stället argumentera för att Adlersparre i *Framåt* och dess presentation av kvinnan som bärare av en destruktiv sexualitet såg en backlash av liknande slag som Strindbergs evolutionära primitivism. Hon kan tänkas mena att kvinnorna i redaktionen är "blinda, omedvetna verktyg för en fiende till kvinnorörelsen, hvilken brukar "Framåt" till att störta hela saken"

²³ För historiskt jämförelsematerial se Faludi: *Backlash* (1991) London 1992 s. 21-65 "Man Shortages and Barren Wombs: The Myths of the Backlash".

²⁴ Se t.ex. Heggestad *Fången och fri* s. 39.

helt enkelt därför att tidskriften genom "Pyrrhussegrar" ur en viss synvinkel frammanar ett gammalt manligt kvinnoideal under ny föregivet vetenskaplig täckmantel.

Beteckningen "qvinlig strindbergianism" är dock i stort felaktig: Kruse menar knappast att kvinnan blir lycklig genom att acceptera att hennes öde är att bli mor. Snarare utgör novellen motbild mot flera franska författares kvinnoskildring utifrån samma utgångspunkt som de: ett erkännande av den kvinnliga sexualiteten. Germinie Lascerteux, Madame Bovary, Nana, Therese Raquin i romanerna med samma namn - alla dör de på grund av att de levt ut sin sexualitet, och de dör alla under allt annat än överklassens form av civilisation. Också Märta Ulfklo i "Pyrrhussegrar" dör - men i motsats till de andra dör hon för att hon inte levt ut sin sexualitet, och hon dör under bara alltför civiliserade former. Kruses bild av den kvinnliga sexualiteten är alltså inte densamma som Strindbergs eller som de franska naturalisterna eftersom hennes version inte gör kvinnan till ett driftstyrt djur, en icke-människa. En sak har naturalisterna och Kruse dock gemensamt genom att kvinnorna genomgående dör: man kan utan svårighet tolka dem antingen som om de vill säga att kvinnorna dör som en följd av sin sexualitet eller rent av som ett straff för sin sexualitet.

Eftersom Adlersparre kallar Kruses framställning för "qvinlig strindbergianism" är det sannolikt att hon inte såg skillnaden mellan dennas och Strindbergs eller de franska naturalisternas kvinnoskildring (*Dagny* 1886:249). Adlersparre drog sällan olika sorters olämplighet över en kam, utan var noga med att påpeka de ideologiska skillnaderna om hon såg några. Men skillnaden mellan Kruse och de franska naturalisterna är inte sådan att den skulle kunnat rädda novellen i Adlersparres ögon. Eftersom kvinnan dör i "Pyrrhussegrar" framställs kvinnlig sexualitet som en dödande naturkraft. Novellen avbildar inte en sund kvinna med livsbringande krafter, vilket var Adlersparres ideal, utan "qvinlig förnedring". Den bröt emot hennes åsikt att unga kvinnor skulle bibringas uppfattningen att könsumgänge var en fin men allvarlig sak. Även om något sådant aldrig skulle kunnat sägas rent ut, och åsikten således inte kan beläggas, kan man konstatera att det också skulle vara helt i linje med Adlersparres feminism om hon ansåg att kvinnorna själva borde ha möjlighet att bestämma över sin kropp vilket de knappast har under hotet att dö av avhållsamhet. För att fortsätta spekuleringen kan man ställa frågan om Adlersparre möjligen också insåg att medgivande om kvinnlig sexualitet kunde användas emot kvinnorna. Eftersom det åtminstone inte i litteraturen fanns exempel på kvinnor som både hade en sexualitet och var oberoende var det ju fråga om sexualitet helt på männens villkor.

Vikten av sexualupplysning som gav unga flickor kunskap om kroppen framlades i *TfH* 1882 av "en moder"²⁵. Signaturen underströk inte bara vikten av att unga kvinnor fick reda på betydligt mer om "verkligheten" än de traditionellt ansetts behöva, hon förklarade också varför:

²⁵ Det kan inte beläggas att det är just Adlersparre som skrivit recensionen. Eftersom den får stå oemotsagd är det dock säkert att hon delade åsikterna oavsett om det är hon själv som fört pennan eller ej. Det finns många exempel på att Adlersparre i noter "förklarade" vad artikelförfattaren menade om hon inte delade den uppfattning som framfördes, se t.ex. 1880:75 m.fl., samt Boëthius s. 57. I ett så känsligt fall som detta hade hon säkert ingripit om hon haft minsta reservation.

Den gammalmodiga åsigten att kvinnor skulle aktas för all kännedom om det onda är oriktig och svårligen tillämpbar i denna tidningarnas, de franska romanernas och de lediga fasonernas tid. En kännedom om den menskliga naturens hela förderf måste till någon grad nå äfven de mest omhågnade kvinnor i våra dagar, och det tillhör hvarje moder att på sig sjelf taga ansvaret för att denna kunskap kommer på det rätta viset. Om alternativet för de unga flickorna vore emellan att veta eller inte veta vissa saker, så kunde en moder känna en naturlig motvilja vid tanken på att oroa och uppröra det jungfruliga sinnet; men alternativet är vanligen ett helt annat. Valet ligger allt för ofta emellan att lära känna de rätta sakerna eller de orätta - emellan att betrakta lifvets mest högtidliga verkligheter med alvarligt och vördnadsfullt sinne, eller att göra dem till föremål för hemlighetsfulla och pinande förtroenden och tvetydigheter, huru mycket mödrar än älska att tro annat. /---/ Renhet betyder fläckfrihet, ej blott okunskap. Den innebär andlig jemnvigt - den ställning gentemot det onda, som endast kan intagas och qvarhållas der kunskap om det onda förefinnes. Det är icke hvad man vet som åstadkommer orenhet, utan hvad man älskar. (1882:111)

Applicerad på novellen "Pyrrhussegrar" och de flesta samtida noveller och romaner som behandlar kvinnors sexualitet innebär denna inställning att novellen inte kan skada unga flickor som vet vad sexualitet är, men att okunniga flickor av novellen kan få uppfattningen att de avlider om de inte faller till föga för varje erotisk lockelse, varje förförare. Därför betonade Adlersparre i sitt avståndstagande från "Pyrrhussegrar" särskilt att hon ansåg att den var oförenlig med de läsecirklar för arbetarflickor Göteborgs kvinno förening drev. Novellen ger helt enkelt inte en "ställning gentemot det onda [här: promiskuitet], som endast kan intagas och qvarhållas der kunskap om det onda förefinnes".

Att framställa människans förfall

Analysen av Ibsens *Gengangere* (1881) visar Adlersparres ställningstagande för realistisk litteratur lika tydligt men ur en helt annan vinkel eftersom hon här hyllar en skildring av olika former av förfall. Hennes radikalitet i frågan är påfallande: de konservativa kritikerna avstod från att diskutera dramat eller kritiserade *Gengangere* för att det var osedligt helt enkelt genom sitt ämnesval²⁶. Adlersparre gjorde tvärtom: hon uttalade sig i högsta grad offentligt genom en föreläsning som senare publicerades i broschyrform – *Ibsens Gengangere ur etisk synpunkt* (1882) – och hon talade för Ibsens drama. Att hon gav ett föredrag och sedan publicerade detta som broschyr i stället för att använda *TfH* för sin analys hade flera skäl. Ett var att hon ansåg att ämnets natur gjorde det mindre lämpat för tidskriften, alltså i klartext att hon inte ville uttala sig om incest och utomäktenskapliga förhållanden i en tidskrift som sade sig vara ämnad även för ungdomar – ovan såg vi ju att det var mödrarna som skulle stå för sexualupplysningen, inte de litterära diskussionerna. I *TfH* trycktes därför bara cirka en femtedel av föredraget under rubriken "Hvad är den etiska betingelsen för äktenskapet" (1882:113ff). Hon valde föredragsformen också eftersom hon visste vilken genomslagskraft den hade.

Adlersparre tolkade Ibsens drama så att det överensstämde med hennes egna åsikter, alltså som att författaren tog avstånd från de förhållanden han skildrar. Därför kan hon plädera för att framställningen av morfinmissbruk, äktenskapsbrott och incest snarast hade en klassisk funktion: dramatets läsare förväntades

²⁶ Boëthius s. 57ff.

uppleva en katharsis-effekt, och skulle styrkt och renad lämna läsningen²⁷. Några andra som försvarade *Gengangere* använde sig av den filosofiska idealismen för att kunna göra tolkningar där dramat framställs mer som ett tendensdrama av enklare slag, och där till exempel talet om fria förbindelser närmast uppfattades som konventionell åttitalsretorik mot osedliga (läs: kärlekslösa) äktenskap.

Denna ståndpunkt hade Uppsaladocenten Lawrence Heap Åberg och hans adept Bendixson. Adlersparres analys av dramat vände sig, som Boëthius påpekat, lika mycket mot deras tolkning som mot de kritiker som uttalat eller genom tiggande tog avstånd från *Gengangere*.

Man kan urskilja två huvudpunkter i diskussionen om *Gengangere*, nämligen äktenskapsfrågan, med underavdelningarna skilsmässa och fri kärlek, och frågan om incest. Äktenskapsfrågan kom upp genom skildringen av paret Alvings äktenskap. Adlersparre, som ju redan tio år tidigare tagit ställning för litteratur som pläderade för kvinnans rätt till skilsmässa, menade i likhet med Åberg och Bendixson att fru Alving borde lämnat sin man. Men de var oense om skälet till att en skilsmässa var önskvärd. Åberg och Bendixson menade att äktenskapet skulle upplösas därför att fru Alving älskade en annan än sin man, att hennes kärlek gjorde äktenskapet osedligt. Adlersparre menade i stället att fru Alvings kärlek var ett skäl till att äktenskapet inte skulle ingåtts alls. Manders, som vigde paret trots att han kände till fru Alvings känslor, var för Adlersparre lika klandervärd. Adlersparre lägger således i sin tolkning mera skuld på Manders än Åberg gör. Skälet till skilsmässan tyckte Adlersparre i stället skulle varit att fru Alving inte kunde hjälpa makens moraliska personlighet genom att stanna.

Adlersparre skiljer sig från Åberg också i sin tolkning av Ibsens uppfattning om äktenskapets grund. Åberg menade att Ibsen i *Dockhemmet* och *Gengangere* anslöt sig till tidens vanligaste äktenskapskritik genom att visa att äktenskap måste bygga på kärlek, och att kärlekslösa äktenskap snarast måste upplösas. Adlersparre tyckte att Ibsen visade att det var skillnad på äkta kärlek och flyktig passion, förälskelse. Äktenskapet mellan Nora och Helmer borde upplösas för att det byggts på förälskelse som kontrahenterna misstagit för kärlek. Både Adlersparre och Åberg försöker naturligtvis genom sina tolkningar låta Ibsen propagera för deras egna ställningstaganden. Som boströmian trodde Åberg att spontan, sann, ren och livskraftig kärlek existerar och eventuellt är realiserbar. Adlersparre, däremot, trodde att kärlek sällan existerar spontant utan att den byggs upp genom samlevnad i ömsesidig trohet och uppriktighet.

Därför tar dessa Ibsen-tolkare skilda ställningar också i frågan om den fria kärleken, som Osvald Alving berättar att han sett utövas i Paris. Åberg menade att Ibsen var för fria förbindelser, för de var sanna äktenskap om de byggde på etisk kärlek. Adlersparres åsikt var i stället att Ibsen genom att alltid låta Osvald tala om kvinnorna i förhållandena som barnens mödrar i stället för som hustrur visar att han inte ansåg att fria förhållanden var riktiga äktenskap. Bägge tolkningarna svarar som synes väl mot deras olika syn på sann kärlek och sanna äktenskap.

²⁷ Ibsen och Adlersparre var ense om att dramat på grund av sitt ämnesval inte kunde uppföras (II:93).

Vad beträffar incesten tyckte Åberg, och hans elev Bendixson, att förhållandet mellan Oswald och Regine inte var incest eftersom bägge var oäkta barn. Det gjorde att de inte var syskon "i etisk mening". Adlersparre ansåg i stället att förhållandet mellan Oswald och Regine var Ibsens sätt att visa hur sjuka handlingar man kan vänta sig av barn till sjuka föräldrar.

Bakom Åbergs ställningstagande i incestfrågan ligger naturligtvis hans boströmianism. Eftersom boströmianismen alltid privilegierade idévärlden över den matriella världen ger den honom möjlighet att välja att se det han kallar den "etiska" sidan och anse att Oswald och Regine inte är syskon i högre mening. Den filosofiska grunden bakom Adlersparres ståndpunkt är betydligt mer sammansatt. När hon talar om Oswald och Regine som degenererade barn till degenererade personer företräder hon en närmast naturalistisk/deterministisk syn på arvets betydelse i människans liv. Men Adlersparre ställde sig aldrig på naturalismens sida; snarare var hon alltid beredd att stämpla den som "smutsig" vilket är föga förvånande med tanke på att de flesta texter som brukar kallas naturalistiska framställer en kvinna som dör eller dödar på grund av sin drift. Det kan således inte vara fråga om naturalism så mycket som "anti-boströmianism" eller någon sorts "anti-idealism" som Adlersparre stöder sig på. Adlersparre kan också generellt hänföras till anti-boströmianerna trots hennes kristna idealism; ett av huvudmålen med hennes gärning var ju att motarbeta en världsduppfattning där kvinnan var hierarkiskt underställd mannen och hindrades från kännedom om den "verkliga" världen. Trots avståndstagandet från naturalismen placerar en sådan anti-boströmianism Adlersparre i samma position som flera av de unga, radikala: flera forskare har påpekat att en utgångspunkt de sistnämnda hade gemensam var deras avståndstagande från det starka grepp boströmianismen hade över det etablerade kulturlivet långt in på åttitalet.

Gränsdragningar

I Adlersparres kritik mot Anne-Charlotte Leffler-Edgrens verk syns hennes idéer än mer som sammansatta men lika strängt dikterade av hennes syn på litteraturen och världen. Här finner man också en del litterära och politiska skäl till att kalla Adlersparre konservativ. *TfH*:s och Adlersparres kritik mot Lefflers arbeten var långt ifrån ensidigt positiv, och gav upphov till en belysande kontrovers mellan Adlersparre och Ellen Key.

Utgångspunkten för bedömningen av Lefflers diktning blir tydligt redan i rubriken till *TfH*:s första recension av hennes verk: "Blick på några nya qvinnotyper i den nordiska skönlitteraturen II" (1883:2ff). Adlersparre menar att kvinnorna i Lefflers *Ur lifvet* är representanter för de nya kvinnorna genom att de "ega ett gemensamt grunddrag: sanningskrafvet", men att det allena inte räcker för att göra dem övertygande (1883:31). Första artikeln om den nya kvinnan hade Adlersparre använt till att hylla denna skapelse, den andra används till att begränsa vad den nya kvinnan fick vara och inte vara, göra och inte göra.

De nya kvinnor i novellsamlingen som särskilt skärskådas är Arla och Hedvig, huvudpersonerna i "En bal i societeten" och "En stor man". Bägge är unga kvinnor utskurna efter samma grundmönster som Kerfstedts Gertrud, kvinnor som inte följer minsta motståndets lag utan tar konsekvenserna när deras idéer står i

konflikt med omvärlden. Men Adlersparre menar att de kvinnliga huvudpersonerna i de nämnda novellerna inte är särskilt trovärdiga. Arla, i "En bal i societeten", är inte trovärdig för Adlersparre eftersom hon menar att ingen renhjärtad flicka av det nya slaget skulle slänga alla principer överbord och låta sig kurtiseras av en man med dåligt rykte. Hedvig, i "En stor man", är inte trovärdig eftersom hon, som alltid beundrat sin far, inte tidigare förstått hur illa arbetarna levde trots att hennes mor idkade välgörenhet. Det räcker alltså inte för Adlersparre att det finns drag som överensstämmer med den nya kvinnotypen, de litterära kvinnorna måste helt anpassa sig till mönstret om det skall vara korrekt.

Adlersparres argumentering är inte helt övertygande, och man kan med fog fråga sig om inte det funnits andra drag framför allt i "En bal i societeten" som stött Adlersparre mer än kvinnoporträtten. Hon ägnar nämligen åtskilligt utrymme till att vederlägga åsikten att detta skulle vara en sann bild av societeten och att försöka påvisa att Leffler är ensidigt kritisk mot adeln:

är man blott antecknad i riddarhusets matrikel, helst på dess allra äldsta blad, så är man värdig att sysselsätta hennes [Lefflers] finspetsade penna, då hon deremot icke har ett ord eller ens ett smålöje för de obetitlade damer och herrar hvilkas ättertaflor återfinnas i den svenska släktboken /---/ att baron Lejonstedts beteende skulle vara i minsta mån betecknande för baronerna som sådana, lärer ingen kunna påstå (1883:14f)

Någon sida senare låter Adlersparre "en vän" påpeka att majoren som i novellen försöker förföra Arla knappast kunnat uppträda så i verkligheten utan att riskera att bli "brännmärkt af sina kamrater såsom ovärdig att tjena med dem". Eftersom Adlersparre var dotter till en baron (friherre) och änka efter en annan, som tillika var militär, ligger det bara alltför nära till hands att anta att hennes harm mot Lefflers verk lika mycket motiverades av känslan att hennes samhällsklass blivit orättvist kritiserad som av rent estetiska normer.

Mer estetiskt intressant är den kritik Adlersparre senare kom att rikta mot Lefflers objektivitet, det vill säga att Leffler inte lät berättarrösten eller berättelsens utveckling klarare fördöma omoraliskt handlande. I Kerfstedts "Synd" hade berättarrösten heller inte fördömt, men händelseutvecklingen där faderns synd får dottern att ifrågasätta sin fästmans heder och avstå giftermålet visar ju att ett budskap i texten är att syndens följder drabbar långt fler än de som syndar. Lefflers Aurore Bunge, däremot, utvecklas inte lika klart från synden som Gertrud. Hon förälskar sig i en fyrvaktare och ger sig åt honom och gifter sig sedan med en fattig adelsman för att dölja sitt felsteg. Adlersparre menar att hon gör sig till tolk för de flesta tänkande läsarinor när hon, föga förvånande, kritiserar novellen för att skildringen inte uppväcker tillräckligt mycket harm över allt det förkastliga i Bunges beteende (1883:314).

Adlersparre menar att "fru Edgren har samlat styrkan af sin egen och läsarens sedliga förbittring uteslutande på den falska sedelära, som tvingar Aurore Bunge att sälja sig till en ohederlig man för att dölja sin skam, att hon förbisett, att den frivilliga kränkning af sin qvinlighet, hvarmed Aurore Bunge ådragit sig denna skam, är lika sedligt upprörande, lika värd förf:ns skarpa varning" (1883:317). Detta, menar Adlersparre, oroar inte bara "vännerna af hennes [Leffler-Edgrens] skriftställarskap" utan sätter också nya vapen i händerna på realismotståndarna. Det är värt att notera att Adlersparre här ställer sig på realismens

sida mot kritiker som Carl David af Wirsén. Det fanns naturligtvis flera på listan, men Wirsén är den ende som Adlersparre nämner.

Skälet till att Leffler skildrat Bunge på ett så tvetydigt sätt menar Adlersparre är tidens sed att vara objektiv. Hon omvittnade privat att objektiviteten var henne personligen främmande:

Der jag har en fast ståndpunkt - der jag verkligen tillkämpat mig en lifsåskådning, der är det mig icke möjligt att dikta eller teckna med den liknöjda objektiviteten hos en fotografiapparat. Att så sker, är väl en reaktion från den motsatta öfverdriften; men det vittnar tillika om bristen på hvad jag ville kalla författarepersonligheter. (II:101)

Som jag visat i annat sammanhang betydde "objektiv" i tidens terminologi ofta frånvaro av fördömande²⁸. Om en novell förmedlade medkänsla eller förståelse för synd och brott ansågs den, eller författaren, objektiv eftersom brottet inte fördömdes. I fråga om "Aurore Bunge" var fallet knappast att det fanns någon egentlig medkänsla för kvinnan och två brott, det räckte att förhållandet mellan henne och fyrvaktaren kunde uppfattas som "naturenligt" i stället för "naturvidrigt" eftersom Leffler skildrat ömhet i avskedet mellan dem (1883:317). Som jag påpekade ovan ansåg Adlersparre att spontan sann kärlek inte existerade; när Aurore faller för sina lustar följer hon den djuriska sidan i sin natur och kränker sin kvinnlighet. Aurore blir helt enkelt sådan som Strindberg påstod att kvinnan var, ett driftsstyrt djur som beräknande utnyttjade männen. När Leffler skildrar mötet mellan Aurore och fyrvaktaren med medkänsla ställer hon sig, ur Adlersparres synvinkel sett, således på kvinnoförtryckarnas sida.

Avslutande tankar

För att sammanfatta Sophie Adlersparres kritiker- och opinionsbildargärning kan man säga att hela hennes verksamhet styrdes av hennes vilja att verka för den svenska kvinnans framtid, och av hennes åsikter om hur man bäst formade denna framtid. Skall man etikettera är hennes mål således samhällsförändrande snarare än samhällsbevarande, även om det i Adlersparres fall var fråga om en kamp som alltid bestämt tog avstånd från alla former av socialism.

Också Adlersparres litteratursyn är för förändring snarare än bevarande. Hon försökte från 1873 inte längre behålla ett äldre stilideal genom att hävda konstens plikt att behaga - tvärtom hävdade hon dess plikt att tvinga läsaren att tänka. Hon försökte inte heller hävda att konsten inte fick beröra "låga" eller "okyska" ämnen - tvärtom menade hon att behandling av sådana ämnen genom katharsiseffekten kunde medverka till att läsaren blev renad.

Adlersparres kamp för samhälls- och litteraturförändring var dock ingen kamp för förändringens egen skull. Alla förändringar ansåg hon inte vara av godo, och framför allt inte de som inte gagnar kvinnofrigörelsen. Beskrivningar av den kvinnliga sexualiteten som går ut på att kvinnor som inte låter sig bli förförda kommer att straffas med döden gagnar enligt hennes mening inte kvinnofrigörelsen, även om man idag från en helt annan utgångspunkt kan hävda att det gjorde det genom att för första gången på många hundra år tillåta kvinnor att ha en sexualitet.

²⁸ Se *Könet som läsanvisning* s. 108ff.

Om Adlersparre alltså var en kritiker av så oerhörd betydelse att få forskare kan gå förbi hennes gärning, och det i hennes texter är lätt att finna en rak linje, hur kan hon då beskrivas, närmast avfärdas, med den onyanserade etiketten "konservativ"? Skälen är flera, och de ligger både i hennes egen tid, i forskningssluckor och i 1900-talets bindning till 1880-talet.

För det första tycks det som om forskarna övertagit andras etikettering utan att gå till hennes egna texter för att bilda sig en egen uppfattning. Och för många av de manliga författarna under 1880-talet var hon konservativ redan i kraft av sin ålder. De författare som kallas åttitalistiska, eller med sin egen benämning *Det Unga Sverige*, kan indelas i två åldersgrupper. Kvinnorna, till exempel Alfhil Agrell (f 1849), Victoria Benedictsson (f 1850), Sonja Kovalevsky (f 1848), Ann-Charlotte Leffler (f 1849), var jämngamla med August Strindberg (f 1849). Männen var ungefär tio år yngre, till exempel Gustaf af Geijerstam (f 1858), Tor Hedberg (f 1862), Axel Lundegård (f 1861), Georg Nordensvan (f 1855). Sophie Adlersparre var född 1823 och således redan genom sitt födelsedatum placerad bland samhällsbevararna, automatiskt diskvalificerad i en tid då "ung" var ett nyckelord.

Perioden debattklimat var dessutom ytterligt polariserat i stort sett längs principen att "den som inte är med, den är emot". Adlersparre tog ställning mot Strindberg och recenserade sällan eller aldrig övriga manliga författare ur *Det unga Sverige*. Även om de kanske delade hennes uppfattning om till exempel Ibsen hade de inget skäl att räkna henne till sina trosfränder så länge hon inte försvarade deras verk. Läser man som nutida forskare inte hennes egna texter är det lätt att bara överta attityden att hon var kritisk mot allt nytt.

Vidare kan man konstatera att flera litteraturvetare binder 1880-talet till vår egen tid genom att benämna perioden "Det moderna genombrottet". Genom att decenniet, som var starkt sexualfixerat, på detta sätt framställs som begynnelsen till vår egen tid, med dess så kallade fria sexualitet, har Adlersparres kamp mot dåtidens sexualsyn kommit att binda henne till det bevarande.

Såsom fil. och jur. stud. i Uppsala omkring 1915. Några minnesbilder

Av Jan Eric Almquist

Jan Eric Almquist (1894–1976) var professor i romersk rätt och rättshistoria i Lund 1936–1938 och i rättshistoria och romersk rätt i Stockholm 1938–1962. Liksom sin far, arkivrådet Johan Axel Almquist, var han emellertid också livligt verksam personhistoriker och genealog, såsom framgår bl. a. av hans bidrag. i Personhistorisk tidskrift 1931–1967 och i Släkt och Hävd 1953–1975 (om de senare se min artikel i Genealogiska föreningens jubileumsskrift 1933–1983).

Under åren 1954–1966 kom jag att samarbeta med honom, då jag för Riksarkivets räkning med uppgifter om Kronobergs län kompletterade hans fars efterlämnade manuskript om frälsegodsen i Kalmar och Jönköpings län under stormaktstiden.

I samband därmed fick jag av Jan Eric Almquist ett exemplar av det stencilerade föredrag om hans studier i Uppsala som han höll den 25 september 1962 inför Stockholms universitets juridiska fakultet, då han avgick från sin professur. Detta föredrag kom nyligen att aktualiseras genom en artikel för SBL av Ulf Larsson om hans f. d. studiekamrat sedermera statsrådet och presidenten Nils Quensel, om vilken föredraget innehåller talrika uppgifter. Då jag nu åter studerade Almquists föredrag, föll det mig in att detta innehåller så mycket intressanta minnesbilder om professorer från en numera avlägsen epok att det skulle förtjäna att göras tillgängligt för en bredare publik. Hans dotter fru Ingegärd Almquist-Persson i Göteborg har på min förfrågan uttryckt sin glädje över att få se föredraget i tryck och bevarat för eftervärlden.

Hans Gillingstam

Hans Gillingstam, f. 1925, FD i historia, har varit redaktör vid SBL. Bland hans skrifter är *Ätterna Vasa och Oxenstierna under medeltiden* (1952–1953), *Brev ur askan* (utg., 1996) samt en mycket omfattande produktion med genealogisk och personhistorisk inriktning, bl.a. i PHT sedan 1947.

Det är ju numera så modernt att författa avslöjande memoarer. Värst av alla i det hänseendet var kanske Sven Lidmans. Men även Herbert Tingsten har åstadkommit åtskilligt i den vägen. Dessutom stod han under flera veckor i radio och talade om för hela svenska folket vilken ärans knöl han hade varit i gångna tider. Det var nog en hel del gott folk, som ansåg sig ha vetat detta långt förut. Men det ovanliga låg ju däri, att man nu fick svart på vitt på att det var riktigt från vederbörande själv. Och man skyndade sig därför att skaffa sig boken och föll sålunda för den förstuckna reklamen i radio, vilket givetvis var meningen med det hela. Jag tänker här inte gå fullt så långt, men memoarer kan ju vara avslöjande ändå.

Jag avlade studentexamen i Stockholm vid 17 års ålder i maj 1912, alltså för mer än ett halvsekel sedan. Min far var arkivman, sedermera arkivråd och t.f. riksarkivarie. Han tillhörde alltså den högre ämbetsmannaklassen, och jag nämner det här, emedan det har en ganska stor betydelse för vad jag kommer att tala om i det följande. Den tid jag ämnar skildra var mycket olika den nuvarande. Inte minst däri, att fadersmyndigheten just i de högre ämbetsmannakretsarna spelade så stor roll. Husfadern hade då också kvar sin målsmansrätt över hustrun, vilket ofta var tillräckligt för att ointetgöra all opposition från det hållet. Och över barnen härskade han sålunda tämligen enväldigt nästan som den romerske pater familias, med vilken han gärna ville jämföras. Hade han det ekonomiskt så ställt, att han kunde underhålla sönerna vid universitetet, tillkom ytterligare en maktfaktor, eftersom han alltid kunde hota med att dra in underhållet. För söner, som ej skötte sig, fanns under nämnda förutsättningar ett alternativ i form av en Amerika-biljett. Då nutidens ungdomar höra dylikt berättas, kan de inte fatta innebörden. För dem utgör det blott en trevlig ferieresa. Men på den här Amerika-biljetten fanns det ingen retur. Det var helt enkelt sättet att göra sig av med olämplig avkomma ungefär som i forntiden här i Sverige, då fadern efter födseln först skulle avgöra, om han gillade barnet, eller om det skulle utsättas i ödemarken.

Dagen efter studentexamen diskuterade min far med mig om min framtid, inför vilken jag själv stod ganska undrande. Blott en sak var odisputabel. Eftersom jag tillhörde en s.k. lärdomssläkt, var det mer eller mindre självklart, att jag skulle gå den lärda vägen. Min far drog nu upp riktlinjerna: "Man måste först och främst skaffa sig ett mål här i livet, så att man har något att sträva efter", sa han, "det ger stadga åt tillvaron. Själv är jag ju historiker men jag hade alltid tänkt mig att efter doktorsgraden studera juridik. Nu erbjuder jag dig att göra det, som jag själv ej hann med. Den historiska banan är i våra dagar vanskelig", fortsatte han, "det är alltför många som konkurrera om professurerna. Men det finns något som heter rättshistoria, där konkurrensen ej är lika stor. Det bästa beviset härför är fallet K. G. Westman". Och så fick jag höra, att det hade kommit in "en katt ibland hermelinerna" i juridiska fakulteten i Uppsala för att begagna Karl Gerhards terminologi. Och kattens namn var Westman, ty denne var alls icke någon jurist, utan bara en f.d. docent i vanlig historia. "Om man nu", fortsatte min far, "avlägger både fil. och jur.kand. i avsikt att bli rättshistoriker, så kan ju Westman inte ha något emot den saken, ty han om någon bör ju begripa, att en rättshistoriker måste ha humanistisk bildning för att kunna helt behärska sitt ämne. Ditt mål ska alltså bli att efterträda professor Delin vid Stockholms högskola", slutade

min far. ”Men varför just Delin”, undrade jag. ”Jo”, fick jag till svar, ”han är den äldsta av rätthistorieprofessorerna och bör alltså vara den, som avgår först”. Min far var ute i mycket god tid. Delin skulle inte avgå förrän 20 år senare. Men på den tiden hörde det faktiskt till vanligheten, att man först vid 40-års åldern kunde få en ordinarie plats inom statsförvaltningen. Och först då ansågs en ämbetsman kapabel att gifta sig och bilda familj. Jag tyckte emellertid det lät litet olustigt med en så lång väntan, men undrade om det inte i så fall vore lämpligare att lägga sig vid Stockholms högskola för att söka först bli docent hos Delin. ”Nej”, sa min far. ”Först och främst är Delin f.d. docent i matematik och har själv ingen humanistisk bildning. Däremot kanske han är fortfarande intresserad av matematik, och då får han inte något gensvar hos dej. Ty trots att din morfar varit professor i matematik och du således där borde ha haft vissa arvsanlag, har jag aldrig märkt någon begåvning i den riktningen hos dej.” Nej, det var nog riktigt. ”Och för det andra”, fortsatte min far, ”pekar släkttraditionen på Uppsala. Jag har studerat i Uppsala, din farfar har studerat i Uppsala, din farfarsfar har studerat i Uppsala och varit professor där, din farfarsfarfar likaså, för att inte tala om din farfarsfarfarsfar. Bevisen finns i Uppsala universitets studentkataloger alltifrån 1718, där samtligas namn är införda”. – Mot en sådan tradition kunde man ju inte kämpa, och i sinom tid anmälde jag mig alltså för att inskrivas vid Uppsala universitet såsom den sjätte generationen i rätt nedstigande led.

Nu kanske någon tror, att min far var ett undantag från den allmänna regeln, men då det gällde de högre ämbetsmännen, som själva så att säga varit med i gamet, låg det mycket nära till hands att söka påverka sin avkomma i önskad riktning. Traditionen hade fortfarande stor betydelse för de ungas val av yrke inom nämnda kretsar. Och det var då inte så ovanligt, att sönerna gick direkt i fädernas fotspår, t.ex. familjen Hörstadius, där son efter far varit hovrättsråd i Svea hovrätt. För den som ändå tvivlar på fädernas möjligheter att påverka sina söners val av levnadsbana, vill jag relatera några andra fall, som jag av en slump fått reda på.

En dylik far var exempelvis professor Henrik Schück. Sonen Adolf har för mig berättat, att hans far hållit ungefär samma tal för honom som min far för mej några år tidigare. Den store Henrik var ju litteraturhistoriker men gjorde inte så stor skillnad mellan detta ämne och vanlig historia. Sonen borde ju inte ta precis samma ämne som sin far utan borde därför välja historia och helst bli docent för professor Tunberg vid Stockholms högskola ”Konkurrensen är dock mycket stor i fråga om själva professurerna, men det finns ett ämne, som heter rätthistoria”, hade han sagt. ”Det ligger visserligen inom juridiska fakulteten, men det behöver inte göra saken omöjlig. Ty K. G. Westman i Uppsala är blott historiker. Men därför skulle jag råda dej till att välja ett rätthistoriskt ämne för din doktorsavhandling för Tunberg. Dennes egen doktorsavhandling var också rätthistoriskt orienterad, så i det fallet kommer du inte att möta några svårigheter. Och då i sinom tid Delin avgår, så finns det nog ingen jurist, som vill söka ett så föga matnyttigt ämne som rätthistoria. Och då har du din chans.” Henrik Schück hade rätt så till vida, att Tunberg sedermera skulle komma att visa sin förmåga att plocka in f.d. historici i den juridiska avdelningen vid Stockholms högskola. Och Adolf lydde sin far och skrev en avhandling för Tunberg om den äldsta stads-

lagstiftningen i Sverige, på vilken han blev docent i historia vid högskolan i god tid före Delins avgång.

En annan dylik far var justitierådet Wilhelm Sjögren, vars son Ivar avlade studentexamen 1916, alltså fyra år senare än jag. Även han hade bestämt, att sonen skulle bli professor i rättshistoria och romersk rätt vid Stockholms högskola efter Delin. Och skälet var ånyo den mäktiga traditionen. Ty justitierådet hade själv varit professor i båda dessa ämnen i Uppsala, ehuru han sedermera övergått till civilrätten. Han hade föga sinne för humaniora utan ansåg att Ivar skulle angripa professuren så att säga ur romerskrättslig synvinkel. Någon fil.kand. behövdes därför icke, och dessutom hastade det. Delin skulle nu avgå efter 14 år, vilket föreföll justitierådet lagom, med tanke på att Ivar lämpligen även borde hinna med att sitta ting. Ty misslyckades han med Delins professur, borde han istället kasta sig över civilrätten, där tingssittning var ett oeftergivligt villkor. – Detta är bakgrunden till Karl Olivecronas skildring av Ivar Sjögrens första steg på juridikens väg. Av sin far hade han som premium för en lysande studentexamen erhållit ett exemplar av SOHMS lärobok i romersk rätt med titeln: "Institutionen des römischen Rechts", och omedelbart sedan familjen efter sonens studentexamen utflyttat till lantstället i Stockholms skärgård, började fadern ge läxor och anställa förhör ur boken. Förhören voro sammankopplade med de dagliga utfärderna i en eka till abborrgrundet. Fadern satt i aktern med Sohms lärobok i knät, och Ivar rodde, medan frågorna haglade, och diskussion inleddes om vad Ulpianus och Paulus i grunden hade menat. Framkomna till abborrgrundet avstannade resenmanget – abborrarna fick inte störas – men på återvägen fortsattes debatten. När Ivar började sina studier vid högskolan, var det därför mindre underligt, att han låg långt före sina kamrater framför allt i romersk rätt. Kamraterna, som inte kände till abborrgrundets hemlighet, trodde, att han gynnades av professorerna, för att han var son till ett justitieråd.

Det är tur för en ung student, att framtiden är en sluten bok. Hade jag känt till, att två så framstående fäder som professor Schück och justitierådet Sjögren skulle komma att söka reservera Delins plats för sina söner, är det ovisst, om jag vågat fortsätta med att söka realisera min fars planer. Och hade jag 1912 dessutom vetat, dels att en docent i rättshistoria, som tidigare icke funnits, vid namn Åke Holmbäck, skulle dyka upp tre år senare med den bestämda föresatsen att bli Delins efterträdare, och dels att dåvarande professorn vid Lunds universitet i romersk rätt och rättshistoria C. G. Bergman redan då gett sig fan på att han skulle bli Delins efterträdare och det med alla medel, ja, då hade jag nog från början givit spelet förlorat. Men nu blev det inte så, utan när Delin äntligen avgick med pension, söktes hans ämbete av professorn i Lund C. G. Bergman, docenten i rättshistoria och romersk rätt vid Stockholms högskola Ivar Sjögren och docenten i rättshistoria vid Uppsala universitet J. E. Almquist. Adolf Schück hade trätt tillbaka frivilligt, då han fann, att jurister ämnade konkurrera, och Holmbäck ofrivilligt, ty han var av laga skäl hindrad. Han var nämligen vid denna tid konsultativt statsråd, och hans chef, statsminister C. G. Ekman, ville inte, att det skulle se ut, som om rättorna lämnade ett sjunkande skepp. Något som folk lätt kunde tro, om statsråden plötsligt började söka andra tjänster. Tiden var även i detta avseende helt annorlunda än nu. Hur det sedermera gick i konkurrensen

tillhör nutidshistorien, och på den behöver jag inte här ingå. Men jag har velat visa, att fädernas idéer och planer åtminstone i vissa kretsar inte var betydelselösa, då det vid seklets början gällde att utstaka framtidsmålet för söner.

Jag vill emellertid, för att man inte skall tro, att alla söner motståndslöst följde sina faders anvisningar, nämna ett ytterligare exempel, allra helst som detta får direkt betydelse för den följande framställningen, trots att det inte denna gång gällde Delins professur. Det var justitierådet Eberhard Quensel som 1912 sökte övertala sin äldste son Nils att träda i förfädernas fotspår. "Jag är justitieråd", sade Eberhard Quensel, "min far var justitieråd. Varför skulle då inte du också inrikta dig på att bli justitieråd?" Men unge Nils fäktade emot. Han hade fått för sig, att han i Uppsala ville studera latin istället. "Tänker du bli skolfux?" frågade fadern föraktfullt. "Nej inte precis, om jag kan slippa", sa' Nils, "men min syster Alice, som ju arbetar i riksarkivet, har berättat för mig, att man där behöver personer, som kan latin för att rätt kunna tyda gamla pergamentsbrev, och det tycker jag skulle vara roligt". Det tyckte däremot inte justitierådet, men Nils gav sig inte. Och till slut enades man om en kompromiss. Nils skulle få ta fil.kand. med latin och historia som huvudämnen, Och sedan hoppades fadern att han skulle ha nått sådan grad av mognad, att han tog sitt förnuft till fånga.

Tiden är nu inne att söka skildra mina första år vid Uppsala universitet. Trots att jag ämnar stanna t.o.m. de första fem ämnena i jur.kand., måste minnesbilderna av naturliga skäl bli mycket sporadiska och kommer att hålla sig enbart till konfrontationen med vissa av lärarna, sådana de vore 1912-17. Jag är angelägen att framhålla, att lärarna komma att skildras nästan enbart ur grodperspektiv, d.v.s. såsom de uppfattades av omogna studeranden från anno dazumal. Om jag i det följande kommer att visa mer eller mindre groteska bilder, så beror det alltså på att jag här sökt se på förhållandena genom en dåtida students glasögon. Studenterna, särskilt de yngsta årgångarna, betraktade då lärarna som sina naturliga fiender, vilka det gällde att bekämpa med alla tillåtna medel i avsikt att snarast möjligt skaffa sig betyg i respektive ämnen. Att studenterna under sådana omständigheter var ytterligt skarpögda för lärarnas brister och egenheter faller av sig självt. Bilden av lärarna måste därför här bli både ensidig och karikatymässig. Det kan tyvärr inte hjälpas. Professorernas dåtida inställning till studenterna karakteriseras bäst genom P. Wieselgrens omdöme om juris professor Johan Holmbergson: "Han anser sig vara hållkarl på befordringens gästgivargård som blott kan genom sin senfärdighet uppehålla men ej hindra den mängd av resande, som anmäla sig."

Jag anlände till Uppsala först i oktober 1912. Närmast kom jag från Göttingen, där jag studerat tyska och historia såsom liber studiosus eller "Gasthörer", som det hette på den tiden. Detta hade emellertid till följd, att jag kom i senaste laget till alla kurser, som börjat i september. Jag hamnade i ett matlag, som övervägande bestod av jurister, och dessa talade om för mig, att professor Thore Engströmer redan hade börjat propedeutiska kursen, och var det meningen, att jag skulle bli jurist så småningom, kunde jag alltid börja med att "sitta av" denna kurs. Det hade nämligen det goda med sig, att den aldrig kunde "falla", sedan den väl noterats i tentamensboken. Jag hade egentligen inte tid att gå på några juridiska kurser, eftersom jag närmast skulle studera statskunskap och historia i

fil.kand; men eftersom det syntes vara så lätt att få ett ämne inskrivet i den juridiska testamentsboken, så varför inte? Sagt och gjort, och jag anmälde mig till kursen och skaffade mig rysande av stundens allvar *två* tentamensböcker, en filosofisk och en juridisk. Bevistandet av den omnämnda kursen var ganska vansinnigt ur pedagogisk synpunkt. Meningen med kursen var ju, att de kunskaper man förvärvade där, skulle ligga till grund för de senare studierna i juridik. För att kontrollera att studenterna verkligen läste på i förväg, gav Engströmer frågor, men eftersom alla visste, att han måste skriva in kursbeviset i tentamensboken under alla förhållanden, brydde man sig ganska litet om hur man besvarade frågorna, särskilt jag, som ansåg mig ha laga förfall genom studierna i filosofiska fakulteten. Björlings tryckta lärobok fanns redan då i en andra upplaga från 1911, men jag tror inte jag begrep så värst mycket av innehållet, allra helst som jag inte hade varit med från början. Det var i alla fall en högtidsstund, då kursen i december var slut, och alla åhörarna – ett sjuttiotal – stodo i kö utanför Engströmers bostad ända långt ut på gatan för att få den första betydelsefulla inskriften i tentamensboken. Väl inne i huset fick man ta' ett trappsteg i sänder och plötsligt stod man i arbetsrummet, där Engströmer satt och skrev in i tentamensböckerna för brinnande livet. I sista stund var jag rädd för att han skulle tveka i mitt fall. Men han bara jämförde med sina papper angående närvaron, och så skrev han in sitt namn i boken.

Under det följande året, varunder jag med gott resultat tenterade statskunskap för betyget AB i Skytteanum inför professor Simon Boëthius, bytte jag matlag och fick nya kamrater, som också var jurister men ej fullt så snälla, som dom jag förut gjort bekantskap med. En dåtida student ur socialgrupp 1, som man *nu* skulle säga, var i tonåren ovanligt naiv för sin ålder. Han hade levt ett skyddat liv och hade lärt sig, att man skulle uppträda öppet och ärligt. Att utöva hemlig diplomati av försiktighetsskäl var honom helt fjärran. När jag därför tillfrågades av de nya kamraterna, varför jag i all världen skulle läsa på fil.kand., när jag i alla fall ämnade bli jurist, svarade jag som sanningen var, att jag tänkte bli rättshistoriker. Hånfullt tillspordes jag då genast, om jag skulle efterträda Westman. "Nja", svarade jag, "det finns väl andra rättshistorici". Jag hade ännu ej fått lära mig, att man inte borde sticka upp bland jämnåriga kamrater, utan att man skulle "göra, som Svenssons gör", som det heter i visan. I deras ögon blev jag närmast en löjlig figur i stil med den teol.stud., som sade sig läsa på biskopen. Och de beslöt därför att på ett listigt sätt ge mig en näsbränna som straff för min förmodade högfärd.

Genom att jag fått den propedeutiska kursen inskriven i den juridiska tentamensboken, hade jag fått ökad lust till en fortsättning, och nästa ämne hette juridisk encyklopedi. Nu förespeglade mig mina matlagskamrater, att om jag skaffade mig nödiga anteckningar från en, som hade gått på kursen, jag skulle kunna tentera utan att behöva bevista denna. Av en händelse kunde en av kamraterna, som hette Wistrand, stå till tjänst med tillräckliga anteckningar för det facila priset av 40 kronor eller precis vad kursen kostat. Fordringarna i encyklopedi inskränkte sig till kursens innehåll jämte en tjock bok på tyska av MERKEL med titeln "Juristische Encyklopädie" (436 s.), som såg ruggigt svår ut för mina i juridik obevandrade ögon. Men Wistrand visste råd. Han hade gjort sig ett eget

kompedium på hela Merkel och lät nu detta ingå i priset, om jag omedelbart bestämde mig för affären. Och jag slog till, sedan jag fått veta, att Wistrand erhållit överbetyg i ämnet, vilket jag fann bevisa, att anteckningarna höllo måttet. Men jag ville gärna ha någon med mig, när jag skulle tentera. Jag hade nyss praktiserat systemet att läsa tillsammans med en kamrat i ämnet historia, som var uppdelat i tre tentamina: a) Antikens historia, b) allmänna historien och c) svenska historien. Av dessa hade jag avverkat antiken och hade då läst detta avsnitt med gott resultat tillsammans med Nils Quensel, som dessförinnan hade tenderat i latin för betyget laudatur och nu var sysselsatt med historia som andra ämne. Eftersom jag inte kunde få tag på någon annan, kom jag på den tanken att försöka övertala Quensel att övergå till juridiken, varvid jag kunde fresta honom med att utan kostnad för honom få använda mina nyss förvärvade anteckningar. Jag minns, att jag satt en halv natt och försökte övertala honom och särskilt anförde traditionsskäl. Men Quensel var obeveklig: "Jag har flera bröder, som ska bli jurister, dom får fullfölja traditionen." "Men du är äldste sonen", invände jag, "och på en sådan har man dock rätt att ställa vissa pretentioner". Ingenting hjälpte, och vi skildes utan resultat. Men mirabile dictu! Dagen därpå, ringde Quensel och meddelade, att han accepterade. Jag fick inte veta anledningen till att han ångrat sig, vilket jag dock utan vidare tillskrev min övertalningsförmåga. Huvudsaken var ju, att han gick med på saken. De närmaste veckorna pluggade vi gemensamt encyklopedi och förhörde varandra, tills vi tyckte, att vi kunde alltsammans som ett rinnande vatten. I jämförelse med de humanistiska ämnena var ju encyklopedi skäligen litet. En vacker dag gick Quensel och jag upp till dåvarande professorn i straffrätt och juridisk encyklopedi Folke P:son Wetter och anmälde oss till tentamen i det sistnämnda ämnet. Wetter såg en smula förvånad ut, särskilt då han fick se mej. Men allt gick lyckligt så till vida, att tentamen ut-sattes till viss dag för oss båda.

Folke Wetter var då tämligen nybliven professor, och var inte och blev ej heller senare så originell som sina flesta kolleger. Han var enligt studenternas uppfattning en lyckans gullgosse, som vid unga år utan konkurrens blivit professor på två böcker och i samma veva gift sig med den förmögne borgmästarens dotter i Uppsala. Han hade tagit sig namnet Wetter efter sin mor, och fadern var presidenten i kammarrätten Albert Petersson, över vilket förhållande professorn var mycket stolt. Vid ett tillfälle hade en student begärt tentamen av Wetter till en tidpunkt, då denne ämnade hälsa på hos sin far i Stockholm. Wetter sade alltså nej, men studenten envisades. Han hade ingenting emot att förlägga sin tentamen till huvudstaden, eftersom han själv hade sitt föräldrahem därstädes, och Wetter gav till slut med sig och bestämde en viss tid i faderns våning. Vid dörren vände sig studenten om och utbrast: "Men var bor gamle herr Wetter då?" Professorn bleknade: "Min far är presidenten i kammarrätten A. Petersson." "Å fan", sa studenten, "och var bor *han* då?" "Det får Ni verkligen själv ta reda på i telefonkatalogen", röt professorn nu ursinnig. – Det enda originella i Wetters undervisning var, att han alltid började sina föreläsningar (utom den första) med orden: "Mina herrar jag talade förra gången . . .", och sen drog han hela den tidigare föreläsningen ordagrant ehuru något fortare än förra gången, så att åtminstone en kvart kunde ägnas åt nya saker. Fördelen härmed skulle vara, att åhörarna under tiden

kunde kontrollera, att de dessförinnan skrivit ner de rätta definitionerna. Allt detta i olikhet mot kollegan i Lund Johan Thyrén, som brukade dra sin kurs i juridisk encyklopedi så hastigt, att åhörarna blott hunno med att anteckna vart tredje ord. Stenografi var vid seklets början ett okänt begrepp i studentkretsar, och Wetters system var därför att föredraga ur lärjungesynpunkt. Det påverkade ju också kursens omfattning, som därigenom blev vida mindre.

Allt detta hade jag småningom fått veta av kamraterna, men däremot hade jag underlåtit att ta' reda på de vida viktigare spörsmålen, om Wetter hade någon katekes i tentamen, vilka frågor han brukade ge o.s.v. Det var förresten inte så säkert, att man fick något svar, om man försökte leda in samtalet på sådana ämnen, och hellre än att riskera ett högdraget avvisande, lät man bli att fråga.

På bestämd tid satt Quensel och jag en dag uppe i Wetters privatbostad och undergick tentamen i ämnet juridisk encyklopedi. I början gick det bra, så länge professorn höll sig till de i själva kursen ingående definitionerna, men så plötsligt fick jag en fråga, om vars innehåll jag inte hade aning. Jag började emellertid misstänka, att den hörde hemma hos Merkel men i de delar, som saknades i Wistrands kompendium. Själva boken hade vi förstås inte brytt oss om att skaffa, ty vi hade ju kompendiet. Wetter kastade en triumferande blick på mig. "Nå, Nils då", sa' han i uppförande ton. Han hade hela tiden till min stora häpnad kallat Quensel vid förnamn. Men Nils kunde inte heller. Ny fråga av samma slag, varefter allt upprepade sig i minsta detalj. Man riktigt såg, hur Wetter liksom kämpade med sig själv. Slutligen sa' han åt mej: "Ta' hit tentamensboken!" Och så skrev han in betyget approbatur, d.v.s. B. Men Nils skulle stanna kvar. Den som nyfiket väntade på honom ute på gatan, var allt jag det. Äntligen kom han, och jag fick kortfattat veta resultatet. Wetter hade sagt till Quensel, att han skämdes att skriva in ett så lågt betyg som B i hans tentamensbok. Saken skulle emellertid kunna ordnas på det sättet, att Nils läste ytterligare ett specialarbete, varefter han skulle få Ba. "Vad skulle det vara för ett specialarbete", frågade jag misstroget. Jo, Wilhelm Sjögrens år 1894 författade doktorsavhandling med titeln "Om rättsstridighetens former". Senare har jag erfarit, att Merkels arbete i svårighetsgrad utgjorde en mild västanfläkt i jämförelse med Sjögrens. Valet av specialarbete vittnade i varje fall om att Wetter hyste en mycket hög tanke om Nils Quensels intelligenskvot. Men Quensel själv var inte belåten. Han omtalade, att hans far för honom berättat, att justitierådens söner på 1870-talet låg några år vid universitetet, och då de omsider hemkallades av sina fäder, brukade de hyra en droska, i vilken de for omkring till juridiska fakultetens professorer och begärde betygens inskrivande i sina medförda tentamensböcker, vilket aldrig nekades. Sed tempora mutantur . . .

När jag sedermera vid middagen träffade mitt matlag, underrättade jag det givetvis om utgången, d.v.s. jag sa', att jag klarat mig i tentamen för Wetter. Häpnaden var enorm. Hur var detta möjligt? "Jo", sa' jag, "Quensel och jag hade fått lov att tentera . . . Jag avbröts genast: "Hade du Quensel med dig, det förklarar saken. En justitierådsson blir aldrig kuggad av våra professorer. Tänk en så listig fan att ta' med sig Quensel".

Inte förr än långt senare, då jag läste Fritiof Nilsson Piratens skildringar från Lunds universitet, omfattande ungefär samma tid, förstod jag tillfullo, vilken

fruktansvärd fadäs jag ovetande gjort mig skyldig till. Jag hade tenterat utan att ens göra ett försök att betala kursen. Jag hade visserligen betalt Wistrand, men det var ju inte riktigt samma sak. Piraten berättar, att det hänt *en* gång på 25 år, att en student i samma situation som jag lyckats få ett betyg för professor Thyrén, men så fick han också tentera i 2 1/2 timme och måste kunna allt, medan kursdeltagarna i allmänhet behövde tentera endast er kvart var. Piraten låter i boken två studenter diskutera saken. "Du förstår", säger den ene, "att kursavgiften ingår i en juris professors ordinarie inkomster. Om han inte avskräckte studenterna från att strunta att betala genom ett kuggningsystem, skulle han snart få se sina inkomster sjunka betänkligt. Kursen är ju densamma år efter år, och det är därför mycket lätt att begagna en kamrats anteckningar för att dra professorn vid näsan". Sedan jag läst detta, var det *jag*, som frågade: "Hur var det möjligt för mig att få ett betyg för Wetter i nyssnämnda fall?"

Senare efterforskningar ha gett vid handen, att Quensels matlagskamrater, som uteslutande bestod av justitieråds eller presidenters söner haft sin hand med i spelet. De tyckte liksom hans far, att han kastade bort sina framtida möjligheter genom att gräva ner sig i latinet. När de fingo höra *mitt* förslag genom Quensel, uttalade de därför sitt höga gillande: "Här har du din chans att på ett föga tidskrävande sätt ompröva din åsikt om juridiken, och det är just vad din far önskar." Motvilligt gav Quensel med sig och gick till telefonen och ringde upp mig. Innehållet i ett annat telefonsamtal några dagar senare ger gåtans lösning. Wetters bror Sune var en av Quensels matlagskamrater, och han har efter allt att döma ringt upp sin bror Folke och framställt saken på ungefär följande sätt: "Du vet kanhända, att justitierådet Quensel så gärna vill, att sonen Nils, som du ju känner sedan gammalt, övergår till juridiken och ger latinet på båten. Nu ha vi äntligen lyckats övertala honom att göra ett försök i encyklopedi för att pröva, om han tror sig kunna få intresse för juridiken. Han har visserligen inte gått på kursen, för det hinner han inte, sysselsatt som han är med historia, men det får du väl bortse ifrån i det här viktiga sammanhanget." "Ja", lär Folke ha svarat, "skicka upp honom, så får jag se, vad jag kan göra". Men när Quensel kom upp till Folke Wetter, hade han i sällskap en lång student, som sade sig heta Almquist. "Nåja", tänkte Wetter, "den kan jag ju alltid kugga". Men när det kom till kritan, ansåg han sig icke kunna göra det, eftersom vi hade exakt samma mått av kunskaper. Detta sagt till hans heder. Så måste det ha gått till, och man skulle kunna säga, att jag vid min första tentamen i juridik helt enkelt hade åkt snålskjuts på justitierådssonens goodwill hos Wetter. Detta fick jag bekräftat många år senare, då Wetter berättade för mig, att en filosofie licentiat hade anmält sig i tentamen utan att ha gått på kursen med den motiveringen, att han ansåg det vara under hans värdighet att läsa tillsammans med recentiorer. "Men jag kuggade honom i tentamen jag", sa Wetter förtjust.

Att professorer hade svårt för att kugga justitierådssöner var som redan antytts uppenbarligen ett axiom för studenterna. Detta ansågs bero på att de flesta av professorerna hyste en hemlig åtrå efter att själva bli justitieråd utom förstås C. A. Reuterskiöld, som istället önskade bli regeringsråd, *enär* han inte suttit ting. Högsta domstolen kompletterade sig själv vid sekelskiftet, och då var det ju klart, att professorerna måste hålla sig väl med vederbörande. Rangen spelade

också en stor roll i det oskariska Sverige. Quensel berättade för mig, att, då han växte upp, han länge trodde, att hovrättsråd var det lägsta som fanns, ty det var några herrar, som satt längst ned på kortändan av bordet vid faderns årligen återkommande middagsbjudningar.

Under vårterminen 1914 gick jag vis av skadan på en betald kurs i romersk rätt, som hölls av docent Martin Fehr. Denne konkurrerade just då med docenten i Lund A.V. Lundstedt om den ledigförklarade professuren i civilrätt och romersk rätt. Den 29 april föll slaget, och Lundstedt utnämndes. Fehr fortsatte emellertid undervisningen, som om ingenting hade hänt, och någon gång i maj tenderade vi, och jag fick non sine, vilket i jämförelse med encyklopedien betecknade en uppåtgående kurva. Men det visade sig tyvärr, att Fehr inte ansåg sig kunna skriva in något betyg i tentamensboken, eftersom hans förordnande utgått. Lundstedt var emellertid i antågande, och Fehr lovade, att vi skulle få träffa honom i universitetets aula följande dag kl. 12. Vid denna tidpunkt stod ett femtiotal studenter skockade i aulan och väntade ängsliga på den totalt okände Lundstedt. Efter en stund inträdde han i sällskap med Fehr. Några av de modigaste studenterna gingo fram till lärarna, och en av dem frågade Lundstedt, om vi kunde få våra betyg i romersk rätt inskrivna. "Jag kan väl inte skriva in betyg, när ni inte ha tenderat för mig", skrek Lundstedt i vredgad ton. En annan av studenterna inföll då påpassligt: "Vi ska be att få tentera." – "Ja se det var en annan sak", sa Lundstedt belåtet. "Frågan e' nu bara, om ni ska tentera hemma hos mej eller her på universitetet... (lång begrundan). Nej det måste bli her, för annars kommer ni bara att smutsa ner mina mattor där hemma. Ja, då får ni ställa upp er i kö utanför den där dörren, och innanför den ska jag sitta och tentera." – "Jo, det var trevligt", tänkte jag, "nu få vi en examinerator, som inte har en aning om vad vi lärt oss för Fehr. Hur skall han då kunna tentera oss". Jag stod i början av kön och kom därför in relativt snabbt. Vid ett bord satt Lundstedt och skrev, och vid hans sida stod Fehr med en lista i handen. Ögonblickligen jag kom in genom dörren fick jag en fråga, som jag ännu kommer ihåg. Den lydde: "På vilket språk är Corpus juris avfattad?" – "På latin", svarade jag raskt och tänkte: "Det vet ju varenda människa. Är det sådana frågor han tänker ge." Men Lundstedt inföll genast: "Ja visst, men mera?" Fehr hade inte lärt oss något mera. Vi hade visserligen fått försöka översätta latinet i Digesterna, men något annat språk hade jag inte upptäckt. Jag blev helt förstummad. Den blivande professorn i romersk rätt visste nämligen då inte, att Novellerna, den sista delen av Corpus juris, och som vi f.ö. aldrig fått se, var parallellt avfattad på grekiska. Lundstedt hade under tiden skrivit färdigt. Han räckte mig min tentamensbok och skrek: "Nästa man!" Jag tumlade ut, ett rov för stridiga känslor, som det heter i romanerna. Tänk om jag var kuggad! Väl utkommen slog jag blixtnsnabbt upp boken. Där stod: "Romersk rätt. Non sine. A.V. Lundstedt." Jag var räddad!

Efter romerska rätten måste jag ägna mig åt allmänna historien, som skulle tenderas för professor Ludvig Stavenow. Han närmade sig de 50, var estét, helt renons på humor men religiös och musikalisk – han var son till en pianofabrikör med samma namn – samt sist men inte minst mycket mån om sin värdighet. Om han hörde något, som han ogillade eller trodde vara felaktigt, utbrast han: "Visst inte" med högsta moraliska indignation i tonfallet. Han hade efterträtt den store

Harald Hjärne, som var hans fullkomliga motsats i alla stycken. Stavenow avskydde Hjärne, som inte sällan uppenbarade sig på Historiska föreningen efter sitt avsked och till studenternas illa dolda skadeglädje satte Stavenow på plats. T.ex.: Vi tänker oss., att Stavenow håller föredrag på föreningen om något polskt problem, då dörren stötes upp och Hjärne inträder och slår sig ner med buller och brak på två stolar, *en* var nämligen för liten för hans enorma kroppshyddda. Det påstods inom parentes, att han en gång, liggande naken i badkaret genom en rutten trossbotten störtat ner i våningen inunder, därvid spridande vatten, skräck och fasa omkring sig. Stavenow talade på föreningen ideligen om Krakau. Plötsligt hördes Hjärnes mullrande stämma: "Krakov heter det." Inför våra ögon förvandlades då den sirlige Ludvig Stavenow till en skräckslagen skolgosse, som med bönfällande röst frågade: "Men säger inte somliga Krakau?" Varpå Hjärne hånfullt svarade: "Jo, dom som inte vet rätta uttalet." – Men då Hjärne inte var närvarande, framträdde Stavenow som den borne auktoriteten.

Det var denne Stavenow, som jag nu för första gången mellan fyra ögon skulle möta i allmän historia före jul. Antikens historia, som jag tidigare tenterat, hade nämligen handhäfts av en speciallärare. Stavenow hade visserligen vid denna tidpunkt drabbats av gikt och var sängliggande men erbjöd sig ändå att tentera, förmodligen närmast för att slippa ta tjänstledighet. Jag fick under tentamen sitta på en stol invid sängen, vari professorn låg på rygg, iklädd vit nattskjorta med röda bårder. Allmän historia var ett enormt stort ämne, och man måste vara beredd att besvara frågor av den här typen: "Redogör för vilka kungar, som regerade i Europa 1378. Börja med Portugal!" Svårigheten låg däri, att hjärnan var så fylld av årtal, att det knappast fick plats för något kött på benen. Det hade gått relativt hyggligt, tills vi kom in på frågan om innehållet i Englands Magna charta av år 1215, och hur denna lagstiftning skulle tolkas. Nu hade professor C. A. Reuterskiöld i juridiska fakulteten nästan en hel termin föreläst över detta ämne, och dessa föreläsningar hade jag (tursamt nog tänkte jag) bevistat. Jag tog mig därför friheten att redogöra för Magna charta med stöd av vad jag kom ihåg från dessa föreläsningar. Efter en stund frågade Stavenow i ilsken ton, vad det där var för rappakalja, och jag omtalade då stolt, att det var hämtat ur juris professor Reuterskiölds föreläsningar. "Nämn inte den mannens namn i detta rum", skrek Stavenow och fick en ny attack av gikten, så att tentamen måste avbrytas.

Långt efteråt fick jag förklaring på det hela av Stavenow själv. Reuterskiöld hörde till de personer, som Stavenow innerligt hatade. Ty Reuterskiöld handskades med historia, som han fann för gott. Han älskade att skildra historta inte som det varit, utan som han ansåg att det borde ha varit enligt hans egna principiella synpunkter. Och om man invände, att så hade det icke gått till i historien, blev svaret: "Så mycket värre för historien". Senare, sedan Stavenow blivit rektor vid Uppsala universitet, ansåg han, att Reuterskiöld gjorde honom till åtlöje genom att kalla honom för "Ers magnificens", så ofta han begärde ordet i konsistoriet. "I och för sig har jag ingenting emot denna titel, som har historisk bakgrund", sa Stavenow till mig någon gång på 1920-talet, men då bara *han* använder den, blir det hela löjeväckande och för mig högst obehagligt". Motsättningarna dem emellan lågo dock som synes längre tillbaka i tiden.

Under vårterminen 1915 fortsattes studierna med svensk historia. En dag träffade jag händelsevis Nils Quensel, som inte läst romersk rätt, enär han, då docent Fehr gav sin kurs, hade varit sysselsatt med att tentamensläsa allmän historia. Nu berättade han för mig att han nyss varit uppe i även svensk historia för Stavenow. "Hur gick det", frågade jag intresserad. "Ja," sa han, "jag fick inte laudatur, som jag hade hoppats utan bara lilla a, men det berodde på Peder Svart skulle jag tro". – "Hur så?" frågade jag. Och så fick jag veta, att han i slutet av tentamen fått frågan: "Vem var Peder Svart?" – "Jag visste naturligtvis", sa Quensel, "att han skrivit Gustaf I:s historia, men vad han haft för yrke hade alldeles förbigått mig. Jag gissade på sekreterare. Men då blev Stavenow upprörd och skrek 'Visst inte' på sitt vanliga sätt. Och han tillade föraktfullt: Ni kanske inte ens vet, när han dog? Men då blev jag rädd", sa Quensel, "och försökte skärpa mig så mycket som möjligt. Jag har ett fotografiska minne, och plötsligt tyckte jag mig se Peder Svarts namn längst upp i högra hörnet på en kompendiesida, följt av ett årtal inom parentes, som såg ut som 1562. År 1562, svarade jag alltså", sa Quensel, "och då sjönk Stavenow lättad ihop och viskade: Det var då för väl, att Ni visste *det* åtminstone. Men", slutade Quensel "något laudatur blev det inte". Quensel fortsatte därefter sina studier med klassisk fornkunskap, där han fick approbatur, och med sina sex betyg avlade han i maj 1915 fil.kand.examen precis en termin före mig, som kommit efter till följd av de samtidiga juridiska studierna. I maj tenderade också jag i svensk historia för Stavenow. Det gick ovanligt bra – svensk historia har alltid intresserat mig mest. Vi nalkades slutet av tentamen, och spänningen steg. "Nu ska jag bara ge *en* fråga till", sa Stavenow och kastade på mig ett av sina berömda "forskande" ögonkast, "men den frågan fäster jag ett visst avseende vid. Vem var Peder Svart?" – "Peder Svart?" sa jag eftersinnande. "jo, han var biskop i Västerås och dog skulle jag tro 1562". – "Utmärkt", sa Stavenow, "den här gången gick det betydligt bättre än förra gången", – Reutersköld och Magna charta spökade tydligen fortfarande – "och när jag vidare tänker på Er uppsats om 1590-talet svenska riksdagar, som verkligen *var* bra, så finner jag mig oförhindrad att ge Er betyget laudatur". – Peder Svart hade tydligen räddat mig, eller strängt taget var det väl Nils Quensel, som för andra gången ofrivilligt ingripit i mitt öde.

Hösterterminen 1915 måste jag använda för att skaffa mig det sjätte betyget – jag hade redan fem – i fil.kand. Jag följde undervisningen i tre olika ämnen, nämligen tyska, franska och praktisk filosofi, innan jag definitivt bestämde mig för franskan, där jag till julen erövrade ett approbatur för professor Erik Schöne Staf. (Moderns flicknamn var Schöne och det passade också bättre en flicka än en stor och stark karl.) Undervisningen i praktisk filosofi, som icke ledde till något, var fascinerande. Det var på den tiden, innan prof. Hägerström ännu upptäckts av Lundstedt. Vi var då endast tre lärjungar, som bevistade föreläsningarna. Och vid ett tillfälle minns jag, att jag var ensam åhörare. När Hägerström kom in i föreläsningssalen, blundade han vanligen för att slippa se eländet, d.v.s. det oroväckande lilla antalet åhörare, och jag undrade därför på fullt allvar, huruvida han inte skulle ha hållit föreläsningar om även jag varit frånvarande. I sitt hem brukade Hägerström ta emot studenterna iklädd nattrock och tofflor med tillhörande långpipa, ur vilken han stadigt bolmade. "Se det var en riktig professor", skulle

H. C. Andersen ha sagt, om han kunnat se honom på nära håll. – Några år senare var situationen en helt annan för Hägerström i hans egenskap av akademisk lärare. Lundstedt infann sig då på alla hans föreläsningar i spetsen för minst 75 juris studerande, som mest förstrött hörde på, dittvingade som de flesta var, medan Lundstedt själv hängivet antecknade varje ord, som utgick ur mästarens mun.

Under samma hösttermin inträffade en episod, som är ganska betecknande för den patria potestas, som jag nämnt omhuldades bland högre ämbetsmän på den tiden, och som bl.a. tog sig uttryck däri, att de i detalj följde med sina söners studier i Uppsala. Min far har berättat för mig, att han någon gång på hösten 1915 i riksarkivet fick besök av justitierådet Quensel, vars dotter ju var anställd därstädes. Och besöket rörde närmast hennes anställningsförhållanden. Justitierådet spände ut magen, vilket enligt tidens sed innebar, att han sökte imponera och var i övrigt mycket hög av sig. Justitieråden ansågos på den tiden – särskilt av sådana som ej kände dem – vara ett slags övermänniskor eller halvgudar. Och finge man tro dem själva, så var dom det också. Min far ville i alla fall säga något vänligt och sa' därför någonting om att han hade hört, att justitierådets son och hans egen son voro kamrater i Uppsala. "Nja", svarade justitierådet, "det var på den tiden, då min son läste på filosofie kandidatexamen", (och därefter med jubel i stämman) "men *nu* läser han på *juris* kandidatexamen". – "Jaha", inföll min far, "men justitierådets son har inte tagit romersk rätt. Det har *min* son gjort!" – "Då", berättade min far för mig, "gick luften ur justitierådet Quensel, och han blev plötsligt riktigt mänsklig i sin konversation". "Ja, det är förfärligt", fortsatte justitierådet, "det är den där socialdemokraten Lundstedt, som nu i flera månader har hindrat min son att tentera, förebärande att han först måste bevista en kurs i ämnet. *Min* son, som har laudatur i latin i fil.kand.examen, förstår säkert Corpus juris mycket bättre än Lundstedt, som ju efter vad jag har hört av sakkunnigt folk inte ens är kompetent i sitt eget ämne romersk rätt. Ja, de akademiska studieförhållandena äro besvärliga i våra dagar. Annat var det på *min* tid i Uppsala . . ." o.s.v.

Omedelbart efter fil.kand.examen påbörjade jag licentiatstudier i historia. Och det var mycket välgörande efter allt plagget. Nu fick jag ingående lära mig historisk metod och arkivkunskap. Och vi tränades systematiskt genom att skriva uppsatser på grundval av arkivmaterial, vilka sedan kritiserades på licentiatseminarierna. Min första uppsats befanns vara så bra, att den rekommenderades till publicering, och den trycktes också i Karolinska förbundets årsbok 1916. Av en slump hade den kommit att handla om jordeboksmetoder, och jag hade i kammarkollegiets arkiv lyckats hitta en förut av forskningen okänd sådan från 1696, som kastade ett nytt ljus över jordnaturernas historia.

Nu var tiden inne ansåg jag att angripa rättshistorien, där humanisten K. G. Westman (just för att han var humanist) skulle enligt min fars förhoppning bli mig ett verksamt stöd. Men ödet hade åtminstone till en början icke så velat. Westman hade nämligen då sedan två år tillbaka varit ecklesiastikminister, och rättshistorien uppehölls tills vidare av docenten Åke Holmbäck, för vilken jag också nödgades tentera.

För att man skall förstå det följande, måste jag här avbryta framställningen och redogöra för det dåvarande juridiska betygssystemet, vilket vida skilde sig från

det nuvarande. Den stora massan juris studerande brydde sig aldrig om att aspirera på högre betyg än B av den enkla anledningen, att ingen frågade efter några betyg, sedan man väl lämnat Uppsala. Kunde man ämnet perfekt, erhöll man non sine eller Ba, men för cum laude eller AB fordrades i regel särskild uppsats, vilket just ingen ansåg sig ha tid att skriva. AB var därför ett ytterst sällsynt betyg, men lustigt nog voro sådana studenter, som av oviss orsak lagt ner arbete på en sådan onödig sak, föremål för kamraternas beundran. De utpekades på nationsfesterna som underdjur för recentiorerna: "Där sitter Pelle Jacobsson. Han har AB i flera ämnen!" o.s.v. För den, som tänkte bli juridisk vetenskapsman, låg dock saken annorlunda till. Han måste helt enkelt skaffa sig överbetyg åtminstone i de ämnen, i vilka han tänkte fortsätta sina studier till licentiatexamen. Och på den tiden ingick alltid två ämnen i denna examen.

Den muntliga tentamen för Holmbäck gick smärtfritt, jag var ju nu van vid större ämnen. Och därefter skrev jag i rättshistoria en särskild uppsats, vilken sedermera skulle komma att ingå som ett särskilt kapitel i min bli vande doktorsavhandling, och som därför ej kunde ha varit så dålig. Den var helt byggd på förut okänt arkivaliskt material. Med hänsyn till omständigheterna begärde jag att få lilla a i rättshistoria. Holmbäck ville ha betänketid, även sedan han läst uppsatsen. Han hade tagit reda på att ingen sedan universitetets början fått ett sådant högt betyg i rättshistoria, varför han ansåg sig böra hänskjuta ärendet under fakultetens prövning. I fakulteten tillfrågades de övriga professorerna av dekanus, om de hade något minne av kandidat Almquist, som framkommit med ett så högst egendomligt anspråk. Jo, en hade det – professor Wetter. "Honom kommer jag väl ihåg", sa han. "Det var han, som var uppe hos mig tillsammans med Nils Quensel, och som jag var på vippen att kugga. Och den viii nu ha lilla a i rättshistoria, som aldrig givits förr? Han måste ha gripits av total högfärdsgalenskap. Jag röstar avslag!" Detta meddelades mig av Holmbäck, som nyss givit en kvinnlig ambitiös studerande AB i rättshistoria efter en högst ordinär uppsats. "Tycker du inte min uppsats vetenskapligt sett är bättre än hennes och jag därför är värd ett högre betyg," frågade jag. – "Jo, självklart", sa Holmbäck, "men vad kan jag göra? Fakulteten vill inte". En månad senare presenterade jag Holmbäck min förut omnämnda tryckta uppsats om jordeboksmetoderna som ytterligare merit för lilla a. Nytt fakultetssammanträde. Nu hade fakultetens medlemmar haft tillfälle att läsa min tryckta uppsats, som tillställts dem i särtryck. i varje fall tror jag numera inte, att Wetter begrep så värst mycket av den, så långt som den låg från hans gebit. Men han kom i alla fall med det förlösande ordet. Han sa: "Jag föreslår, att vi använder oss av villkorlig dom" – hans ena avhandling handlade som bekant om villkorlig dom. "Vi bestämmer så här: "Almquist får lilla a i rättshistoria, under förutsättning att han sedermera erhåller betyget AB i ämnena civilrätt, straffrätt och processrätt." Wetter tänkte väl som så, att i straffrätt hade då han litet att säga till om. Detta blev fakultetens nya beslut, som till yttermera visso inskrevs i min testamentsbok. Som synes var det icke så lätt att skaffa sig höga betyg i jur.kand. på den tiden. För att göra en lång historia kort vill jag här nämna, att då K. G. Westman i mars 1917 återvände till sin professur, sedan Hammarskjöldska regeringen avgått, kontaktade jag honom genast och berättade min lidandes historia. Han bad mig komma tillbaka följande dag,

för att han först skulle få tillfälle att läsa min tryckta uppsats. Och dagen därpå skrev han utan vidare in betyget lilla a i min tentamensbok trots det tidigare fattade fakultetsbeslutet. "Det är jag, som bestämmer betyget", sa han. Dessförinnan hade jag tenderat för Ba i finansrätt och för AB i statsrätt. Genom Westmans ingripande blev jag den legendariske figuren, vilken hade ett betyg, som ingen före honom erövrat. Och då jag tidigare visat lejonklon även i statsrätt, hade jag definitivt slagit igenom inom den juridiska fakulteten. Hädanefter var jag ett namn att räkna med. Och jag erinrar mig i detta sammanhang ett ord av Reuterskiöld, då han hälsade mig välkommen som docent i rättshistoria och t.f. professor i processrätt i fakulteten. Han sa: "Det är mycket svårt att komma in som lärare i den juridiska fakulteten. Men har man en gång kommit dit, då får man stora famnen."

Ehuru mitt egentliga ämne är slut, må det tillåtas mig att ur grodperspektivet ge några ögonblicksbilder av de tre professorerna David Davidson, Carl-Axel Reuterskiöld och Vilhelm Lundstedt. Jag börjar med Davidson.

Davidson, av studenterna kallad David, var på min tid en gammal man, ej långt från pensionsåldern. Han var av judisk extraktion och var kroppsligt sett nästan en dvärg. Hans fru var två huvuden längre, vilket förhållande gav studenterna anledning att kalla professorskan för "av Davids hus den största". Det utmärkande för honom var, dels att han hade bacillskräck, och dels att han i likhet med professorerna på 1800-talet hade katekes i tentamen. Att tentera för honom var därför relativt lätt, nota bene under förutsättning att man kunde hans katekes på sina fem fingrar. Hade man läst på vanligt sätt utan att känna till vederbörandes egenheter, var man såld. Det första man hade att iakttaga var att ha galoscher på sig vid ankomsten till professors bostad, där man skulle tentera. Examinator kom alltid själv ut i tamburen och kontrollerade galoschernas existens. Hade någon inte tagit reda på detta, kuggades han relativt snart. Eftersom han då säkerligen ej heller kände till katekesen. Och då David sedan kuggade honom, röt han efter honom: "Och nästa gång är det ni, som har galoscherna med er!" Själva tentamen gick så till, att tentanderna placerades på var sin stol invid matsalsbordet, varefter professorn kastade sig på rygg i en liten soffa, som stod i matsalen. och då han blev förargad över något svar, som han fann idiotiskt, flaxade han ilsket med båda benen i luften. Första frågan löd vanligen: "Vägen?" Ingenting annat än vägen. Vad skulle man svara på sånt? Jo, enligt katekesen betydde detta, att examinator ville veta alnmåttet på landsväg, resp. bygdeväg. Svaret var alltså: Enl. BB 4 skall landsväg vara 10 alnar bred och bygdeväg 6 alnar. En annan fråga, som är riksbekant. och som också förekom i katekesen, var: "Vafför betalas inte hundskatt?" Folk tror fortfarande, att vafför betydde varför, men det betydde i stället "Vad för" och svaret var: "För skogs- och jägeristatens hundar."

Men lämnom Davidson. och låtom oss övergå till C. A. Reuterskiöld. Han såg inte ut som en professor utan snarare som en elegant gardesofficer med platt nacke och nackbena ända långt ut på halsen. I senare år hade han en ärvd, lång guldkedja om halsen, vilket föranledde sedermera professor Halvar Sundberg att vid ett tillfälle omnämna honom som "herr Reuterskiöld med kedja". Reuterskiölds formella talang var fantastisk. Han kunde på ett elegant sätt tala om vad

som helst hur länge som helst. Som gumman sa' om sin kyrkoherde: "När han står på predikstolen, rinner det bara ur honom. Och inte har han något papper heller." Nej något papper hade inte heller Reuterskiöld, som dessutom hade förmågan att sluta en föreläsning på sekunden, när klockan slog, och detta med en oefterhärmlig gest och i avrundade ordalag. I tentamen hade han den egenheten att för varje tentamensperiod uttänka s.k. principiella frågor, vilka voro faktiskt omöjliga att besvara för en vanlig dödlig, i varje fall inte på det sätt, som Reuterskiöld ville ha svaren formulerades. Så småningom läckte emellertid frågorna ut, stundom med tillhörande svar. Härav följde, att dom, som kom i slutet av perioden, därigenom fick stora fördelar på de föregående tentandernas bekostnad. Det verkade, som om Reuterskiöld aldrig begrep, att man kunde ha hört frågorna förut. För att visa hur en principiell fråga såg ut, lånar jag en från förvaltningsrätten, Reuterskiölds andra ämne. Den lød: "Vad är det konstitutiva momentet i det juridisk-tekniska begreppet slakthustvång?" Svaret på frågan lydde: "Svin slaktas med slaktmask," Men även i ämnet statsrätt förekom dylika frågor, ehuru de där icke verkade så tillkrånglade. De användes där mest som fallbilar, när Reuterskiöld ansåg, att kuggning var oundviklig. En sådan fråga var: "Vad är konungen?" Åtskilliga uppsalastudenter ha kuggats på den lilla frågan, som likväl fortfarande är obesvarad.

Och slutligen vill jag söka ge en bild av Lundstedt, sådan han var, innan han upptäckt professor Hägerström, och innan han skaffat sig bil. Han var den förste socialdemokraten i en juridisk fakultet, dock tätt följd av Undén. I en revy sjöngs om Lundstedt i följande ordalag: "Hej på dej du gamla glada gosse. ömsom konservativ och ömsom sosse . . ." Själv var han helt renons på humor och fylld av en naivitet, som var nästan avväpnande. Han sa' alltid helt uppriktigt sitt hjärtas mening. T.ex. då K. G. Westman återvände från regeringen till fakulteten, förebråddes han av Lundstedt i harmsna ordalag för att han ej passat på tillfället och sett till att Lundstedt blev utnämnd till justitieråd. "Nu står du där med skammen", hörde jag honom själv säga till Westman på fullt allvar. I övrigt var han mannen, som gjorde vad som föll honom in, En föreläsning i obligationsrätt kunde gå till så här: Åhörarna i lärosal n:o 4 satt och väntade på Lundstedt, Klockan 5 minuter över tiden hördes plötsligt sång i marschtakt från vestibulen utanför, och kort därpå tågade Lundstedt in i salen, iklädd ridkläder med sporrbeklädda stövlar och ridpiska, varmed han slog takten. Detta hurtfriska uppträdande stannade ögonblickligen av, då Lundstedt sjönk ner i stolen vid katedern, utbristande: "Jag är så djevligt trött idag, så jag tror, att jag istället för föreläsningen tar ett nyttigt upprop." Och så halade han fram anteckningslistan och började gå igenom namnen. Alla, som han trodde vara adelsmän, skulle särskilt kvaddas. T.ex. "Vad står her? E' det möjligt. Jo, her står verkligen Pontus Svinhufvud. Ett djävla namn! Lundstedt är visserligen också ett djävla namn, men inte skulle jag vilja heta Svinhufvud." På detta sätt fortsatte uppropet en stund. tills han kom till Andersson: "inte her? Pettersson, inte her heller? Nej, men detta e' för djevligt. Vilken nonchalans att inte bevista mina utmärkta och nyttiga föreläsningar." En lång stund gormade han på detta sätt, men så kom han att tänka på att auditoriet ju inte kunde hjälpa detta, och så avbröt han sig med ett: "Ja, vad

jag nu sagt e' ju inte riktat mot dom nerverande utan utgör fastmer ett hot mot dom frånvarande!" Därefter slog klockan och "föreläsningen" var till ända.

Sådana här professorer, som jag nyss skildrat, finns ju inte längre. De skulle passa ganska illa i det nuvarande samhällssystemet. och dock skulle jag inte velat haft min ungdoms lärare annorlunda. De gåvo färg och sälta åt livet genom sin originalitet. Visserligen var de ofta ganska besvärliga att ha att göra med. men just därför gav de också en fond av livserfarenhet så till vida, att de, som klarade sig igenom juris kandidatexamen, hade sedermera ganska stora utsikter att klara sig vidare i det verkliga livet. Inte lärde man sig så värst mycket av dom ur praktisk synvinkel – det var ju mest fråga om teoretiska kunskaper – men den ensidigheten neutraliserade man lätt, då man omedelbart efter examen satt ting hos den enbart praktiska häradshövdingen. Nej, jag säger om mina gamla lärare, såsom Runeberg säger om Lotta Svärd: "Något tålde hon skrattas åt, men mera hedras ändå." Man bör också betänka att de i första rummet var vetenskapsmän och som sådana ingalunda betydelselösa.

Och så återstår en slutvinjett. Sista gången jag såg Wetter en kort tid före hans död var på Birger Jarls torg i Stockholm. Jag skulle till kammararkivet, och Wetter skulle till kammarrätten i samma hus, en väg, som han säkerligen gått många gånger redan som ung man, då han gick för att möta fadern på väg från ämbetslokalen. Nu skulle han besöka en av faderns efterträdare som president. Vad hette *han* då?

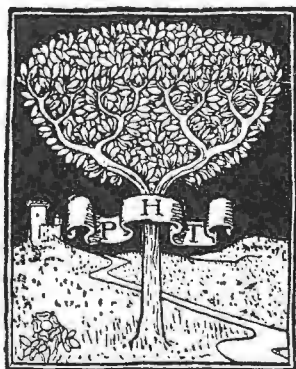
Hans namn var Nils Quensel! Cirkeln från min första juridiska tentamen var slut. Jag satt i min fars gamla ämbetsrum i kammararkivet, och i våningen över satt Nils Quensel med vår gamle gemensamme examinator. Jag kom då att tänka på denna första tentamen och tyckte för min del, att Wetter objektivt sett handlat alldeles riktigt, då han i detta fall lät nåd gå före rätt. Ty vad hade resultatet blivit i motsatt fall? Nils Quensel hade säkerligen gått miste om sin strålande juridiska karriär. vilket dock kanske blott betytt, att han fått ha sin arbetsplats en trappa ner i kammararkivet. Han hade ju ursprungligen tänkt sig sin framtid i arkivbranschan. Men jag tror ju inte, att detta skulle ha varit honom egalt – vid denna tidpunkt. Och det är ej heller omöjligt, att jag själv backat ut och istället ägnat mig helt åt humaniora. Man är ju så känslig i tonåren. I varje fall hade då åtskilliga rättshistoriska avhandlingar och uppsatser nu varit oskrivna. "Att kuggas eller inte kuggas det är frågan, som skapar hela vårt levernes elände", för att citera Hamlet med en lätt travestering. En tid tyckte jag dock, att Wetter varit en smula orättvis mot mig. Jag hade ju inte fått samma villkor som Quensel att förvärva mig non sine i ämnet. Det såg litet tråkigt ut med ett enstaka approbatur i början. Det måtte också Wetter ha tyckt, ty i examen höjde han mitt betyg i encyklopedi till non sine med den motiveringen, att jag i straffrätt visat mig ha ett övermått av kunskaper, som på detta sätt kompenserades enligt då vanlig praxis. Jag nådde således målet utan att liksom Quensel nödgas göra bekantskap med Wilhelm Sjögrens doktorsavhandling, innan jag var tillräckligt mogen för att förstå och rätt fatta innehållet däri.







Personhistorisk tidskrift



Redaktör
Olof Hägerstrand

Utgiven av Personhistoriska samfundet
1999:2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
fil. dr Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 Krylbo.

Medlemsavgiften i samfundet är 100:- per år, + porto (20:-), och betalas
via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna
tillhanda genom utsändandet av årets första häfte.

Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren,
arkivarie Lena Ånimmer, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm.

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: pressarkivarie Lars Rumar (samfundets ordförande),
arkivarie Lena Ånimmer, fil. dr Gunnar Åselius samt redaktören.

Manuskript till PHT måste vara skrivna på dator. Bidraget skall översändas både på diskett och i utskrift (2 ex.) med dubbelt radavstånd och en marginal med en bredd av minst 2 cm. Både IBM- och Macintosh-system är gångbara. Filerna bör vara av ASCII-typ eller vara skrivna i Word. Red. använder för egen del en PC (Windows 98 med ordbehandlingsprogrammet Word 97), varför eventuella justeringar lätt kan göras om bidrag som överskickas gjorts åtkomliga med detta program eller program som går att bearbeta härmed. Angiv på disketten ordbehandlingsprogram och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften, varför det är lämpligt att tilldela dessa en särskild fil på disketten.

Observera att namn på böcker, tidningar, tidskrifter skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. kursiveras däremot inte utan omgärdas i stället av citattecken.

Undvik spärrad stil. Kursiv stil är att föredra om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Närslut gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt "Bland medarbetarna".

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag blivit publicerat. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Manuskript insändes till redaktören.